

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

Odsjek za historiju

Percepcija društvene jednakosti u javnom diskursu u Bosni i Hercegovini

od 1839. do 1908. godine

(Završni magistarski rad)

Mentor: prof. dr. Edin Radušić

Student: Dražen Liješnić

Sarajevo, 2020.

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

Odsjek za historiju

Percepcija društvene jednakosti u javnom diskursu u Bosni i Hercegovini

od 1839. do 1908. godine

(Završni magistarski rad)

Mentor: prof. dr. Edin Radušić

Student: Dražen Liješnić

Sarajevo, 2020.

Sadržaj

Uvod	2
Osmanska vlast u Bosni i Hercegovini	
1. Reforme u Osmanskom Carstvu, proklamacija jednakosti stanovništva	
1.1. <i>Priprema i početak tanzimata, borba sultana za reforme</i>	7
1.2. <i>Prve godine tanzimata, reakcija na sistemsku jednakost</i>	11
1.3. <i>Hatti-humajun 1856. godine i društveno izjednačavanje nemuslimana</i>	16
2. Percepcija reformi kroz konfesionalni diskurs	
2.1. <i>Iščekivanje reformi, odnos katolika prema osmanskoj vlasti</i>	22
2.2. <i>Otpor reformama, gubitak povlastica muslimanskog stanovništva</i>	26
2.3. <i>Agrarno pitanje i nacionalni razvoj pravoslavnog stanovništva</i>	30
Austro-Ugarska vlast u Bosni i Hercegovini	
3. Postokupacijsko uređenje, Kallayev apsolutizam u cilju izjednačavanja stanovništva	
3.1. <i>Austro-Ugarski sistem kroz državnu percepciju</i>	37
3.2. <i>Administrativno uređenje i agrarni odnos u službi društvene jednakosti</i>	41
3.3. <i>Reakcija na vojni zakon, regrutacija pokazatelj jednakosti stanovništva</i>	44
3.4. <i>Pitanje nacije, prosvjete i jezika, državna percepcija u sukobu s nacionalnom</i>	46
4. Nacionalne percepcije društvene jednakosti u vrijeme Benjamina Kallaya	
4.1. <i>Srpski nacionalni pokret nakon okupacije, vjersko-prosvjetna autonomija</i>	50
4.2. <i>Muslimani u katoličkoj Monarhiji, vakufsko-mearijski pokret za autonomiju</i>	58
4.3. <i>Hrvatski nacionalni pokret, odnos franjevac a i klerikalaca</i>	63

5. Bosna i Hercegovina od 1903. do 1908. godine kroz nacionalne percepcije	
5.1. <i>Liberalizacija uprave i priprema za aneksiju</i>	71
5.2. <i>Muslimanske političke stranke, organiziranje i priprema za aneksiju</i>	73
5.3. <i>Srpsko političko ujedinjenje za konačan cilj</i>	79
5.4. <i>Hrvatska nacionalna politika i priprema za aneksiju</i>	85
6. Aneksija Bosne i Hercegovine, percepcija nacionalnih odnosa	90
Zaključak	97
Bibliografija	101

Uvod

Društvena jednakost je ideal modernih demokratskih društava, društvo izjednačavanje pokušava ostvariti gradnjom institucija koja nadziru provedbu osnovnih ljudskih prava. Utopističko vjerovanje u potpunu jednakost društva, otvara mogućnost promatranja provedbe nominiranih načela, te prikazuje način na koji društvo svjesno svojih zagarantiranih prava i mogućnosti, percipira jednakost. Već krajem 18. stoljeća u Europi pojavljuju se osnovna načela društvene jednakosti i postaju temelj državnih ustava. Načela su važan instrument međunarodne politike, koja u 19. stoljeću u potpunosti ovisi o dogovorima i političkim interesima Velikih sila. Osmansko Carstvo, nekadašnji europski uzor po čijem sistemu je kreiran apsolutizam, znatno slabi već krajem 16. stoljeća što se odrazilo najviše na teritorijalno širenje. Dok Europi prosvjetiteljstvo i razvoj kapitalizma osiguravaju ekonomski i društveni napredak, sultani pristupaju problemu kroz prilagođavanje klasičnog sistema. Osmanska ulema, što pratimo kroz filozofsko-književna djela, svjesna poteškoća u kojima se država nalazi, savjetuje sultane kako Osmansko Carstvo vratiti na europsku scenu.¹ Problem vide u razilaženju sa osnovnim islamskim postulatima, te kroz konzervativni pristup žele vratiti prijašnje ideale. Jačanje Habsburške Monarhije i Rusije u 19. stoljeću im ne ide na ruku, stoljeće neprekidnih ratova znatno utječe na europsku promjenu percepcije prema statusu kršćana u Carstvu. Nakon neuspješne Kara Mustafa-pašine opsade Beča 1683. godine, te u ratu koji slijedi Osmanlije su doživjele poraz i prelaze u vojnu defanzivu, što znatno utječe na odnose unutar bosanskog ejaleta. Mirom u Srijemskim Karlovcima, Habsburška monarhija, osvojivši skoro cijelu Ugarsku, postaje dugovječna prijetnja bosanskom ejaletu.² Svi ti

---

¹ Usul al hikam fi nizam al 'alem ili Temelji mudrosti o uređenju svijeta, Hasana Kafije Pručaka jedno je od mnogih filozofskih djela koji se javljaju krajem XVI i kroz XVII čija je svrha dijagnosticirati slabosti tadašnjeg državnog uređenja i prezentirati na koji način riješiti se tih slabosti, pri tome zadržavajući islamska načela. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020.* s. v. "Kafi, Hasan Pručak", (pristupljeno 3. 9. 2020.) <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=29767>.

² Karlovački mir, mirovni ugovor koji su 26. I 1699. U srijemskim Karlovcima potpisali predstavnici Svete lige (Habsburška Monarhija, Mletačka Republika, Poljska, Rusija) i Osmanskog Carstva. Označava završetak rata započetog 1683. Godine. Zaključcima ugovora svakoj potpisanoj stranci pripao je dio zemalja osvojenih dotadašnjim ratovanjima prema načelu *što tko posjeduje, neka mu iostane (uti possidetis, ita possideatis)*. Granica Osmanskog Carstva prema Habsburškoj monarhiji povukla se na tokove rijeka Save i Une. Leopold I stekao je pritom cijelu Ugarsku i Transilvaniju (osim temišvarskog Banata), cijelu Slavoniju i veći dio Srijema (osim jugoistočnog dijela sa Zemunom, Rumom i Srijemskom Mitrovicom), te Hrvatsku do Une i južno od Velebita. *Hrvatska enciklopedija - mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020.* s. v. "Karlovački mir", (pristupljeno 3. 9. 2020.) <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=30593>

dugotrajni ratovi Carstva, otkrili su društvene, ekonomske i vojne slabosti u odnosu na ostatak Europe.³ Radikalizacija društva, kao posljedica nestabilnosti Osmanskog carstva, omogućila je miješanje velikih sila u unutarnje procese Carstva. Kučuk-Kajnardžijski mir nakon rusko-osmanskog rata 1768 – 1774. godine, osigurao je Rusiji privilegiju zaštite kršćana u Carstvu. Odredba, koja će u budućnosti predstavljati za Osmansko Carstvo i njenu državnu reformu veliki problem dajući povod Rusiji za direktno miješanje u unutrašnja pitanja Osmanskog Carstva.⁴

Promjenama na europskoj političkoj sceni, pitanje jednakosti postaje aktuelno u 19. stoljeću, prostor Bosne i Hercegovine je kroz ustanke, ratove, doživio promjenu sistema, te nam multikonfesionalno stanovništvo pruža različitu percepciju suprotstavljenih sistema. Vjerski identitet je obilježio stanovništvo, a kako su carstva ipak isticala svoju vjersku pripadnost, čak u slučaju osmanskog sultana koji nastupa kao vjerski poglavar kalifa, važne su percepcije različitih konfesionalnih grupa prema vladajućim.⁵ Rad promatra, kako carstva sistemski osiguravaju jednake uvjete cjelokupnom stanovništvu, te kako stanovništvo percipira systemske promjene. Systemska društvena jednakost normirana je u obje monarhije (Osmanskom carstvu i Austro-Ugarskoj), a s tim u vezi rad se koncentrira koliko su normirane odredbe primijenjene, prije svega u izvršnoj i zakonodavnoj vlasti. Primarna pitanja, o kojima rad raspravlja, koliko je unutar zakonskih odredbi dopuštena nacionalno-konfesionalna individualnost i sloboda promoviranja nacionalnih ideja, čak i ukoliko promoviraju ideje o Bosni i Hercegovini van vladajućih sistema. Razvoj nacionalnih ideja zakomplicirat će situaciju, svaki od nacionalnih pokreta ima različitu ideju uređenja Bosne i Hercegovine čime narušavaju interese drugih nacionalno-vjerskih skupina. Pitanje nacionalno-konfesionalne slobode, pa i identitetsko pitanje postaje dominantno u javnom

---

³ Aličić, Ahmed , *Pokret za autonomiju od 1831. do 1832. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1996., 13

⁴ Kučuk-Kajnardžijski mir sklopljen 21 VII 1774. Godine između Rusije i Osmanskog Carstva u selu Kučuk Kajnardži (danas Kajnardža u Bugarskoj). Tim mirom dokrajčen je Rusko-osmanski rat 1768 – 1774., u kojem je osmanska vojska doživjela niz poraza. Rusiji je bilo priznato da štiti kršćansku vjeru i njezine ustanove pred Osmanlijama. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. s.v. "Kučuk-Kajnardžijski mir"*, (pristupljeno 3. 9. 2020.) <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=34414>

⁵ Kalif (arap. *ḫalīfa*: nasljednik, zamjenik), vrhovni vjerski i politički poglavar islamske zajednice, Muhamedov nasljednik. Bio je predvoditelj u molitvi (*imām*), duhovni poglavar vjernika, te namjesnik Božjega proroka. Kada su Osmanlije podvrgnuli Egipat svojoj vlasti, sultan Selim I. prisilio je posljednjeg abasidskoga kalifa Mutavakkila III. da se u njegovu korist odrekne kalifskoga naslova. Ustanova kalifa prenesena je te godine iz Kaira u Istanbul. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. s.v. "kalif"*, (pristupljeno 3. 9. 2020.) <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=29912>

diskursu. Rad ne analizira diskurs, ni teorijski ni jezički dio, nego se orijentira na javni dio, koji za razliku od privatnog diskursa nema barijere - javni diskurs po svojoj klasifikaciji podijeljen je na javni diskurs u užem smislu i javni diskurs u širem smislu - specijalizirani diskurs.⁶ Diskurs u užem smislu, koji obuhvata širu javnost je reakcija na svakodnevna dešavanja i njegova poruka upućena je širem čitateljstvu. Putopisna literatura, kao specijalizirani diskurs korištena je jedino dodatak na mjestima kada javni diskurs u užem smislu ne postoji ili rad zahtijeva širu percepciju. Rad kronološki prati događaje u Bosni i Hercegovini sukladno određenim tematskim cjelinama. Svako veliko poglavlje podijeljeno je na opći dio, koji je zapravo opća percepcija sistemskih promjena i vladina percepcija jednakosti, te na konfesionalnu percepciju koja su ključni dio rada, kao percepcija podređenog stanovništva i daju odgovore na vladine zakonske odredbe i postupke. U općem dijelu, predstavljeni su zakoni i djelovanje vladajućih u cilju izjednačavanja stanovništva, primarno kroz javni diskurs, kako bi se zadržala jednostavnost teksta koja je usmjerena prema pitanjima koja postavljaju konfesionalne grupe ističući vladine namjere.

Početak rada uvodi nas u proklamiranje reformi Osmanskog Carstva 1839. godine, kada se unutar političke elite, kao plod loše vanjske politike, javlja želja za sistemskim izjednačavanjem muslimana i nemuslimana. Početak tanzimatskih reformi predstavljen je javnosti kao događaj koji će promijeniti kurs osmanske politike. U odredbama *Hatti-šerifa od Gulhane*, ukida se klasični državni sistem, ali provedba u pokrajinskim područjima, poput bosanskohercegovačkog nije jednostavno tekla. U vezi s vojnim akcijama Omer-paše Latasa, javlja se glas nemuslimana, koji očekuju aktivnije provođenje reformi, međutim, interesi Carstva su bili usmjereni prema ekonomskom i vojnom jačanju. Prve novine, iako se tiskaju van prostora Bosne, u potpunosti obrađuju teme iz ejaleta. *Bosanski prijatelj* nudi samo manju percepciju katoličkog stanovništva, ali je započeo izdavačku djelatnost, što će kulminirati osnivanjem *Vilajetske štamparije*. Zvaničnom listu *Bosna*, uz privatne listove *Bosanski vjestnik* i *Sarajevski cvjetnik*, koji imaju blizak odnos s vlastima i nude perspektivu vladajućih i domaće muslimanske elite, međutim ne pružaju širu percepciju nemuslimana, ali i muslimana koji ne pripadaju političkom i društvenom vrhu. Hannes Granditsovom, *Multikonfesionalna Hercegovina: vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu*, radu je pružena percepciju reformskih promjena, pogotovo konfesija čija percepcija ne dominira u javnim listovima. Putopis *Pogled u Bosnu*, Matije Mažuranića, kojeg

---

⁶ Badurina, Lada, *Jezičko raslojavanje i tipovi diskursa, Jezik književnosti i književni ideologemi*, ur. Krešimir Bačić, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 11-20

prvenstveno imagološki analiziramo, služi kako bi povezali vanbosansku percepciju s domaćim narativima, sličnu ulogu će imati *Ljetopis*, Čokorilo, Pamučina i Skenderova. Kronologiju teksta održava Ahmed Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, dok Salih Hadžihuseinović Muvekkit s knjigom *Povijest Bosne*, je korišten kako bi njegovom naracijom i detaljnim opisima upotpunio nedostatak zvaničnog, političkog diskursa.

Nezadovoljstvo stanovništva kulminiralo je velikim ustankom, koji za posljedicu ima potpunu promjenu društveno-političkog statusa Bosne i Hercegovine, jer je Berlinskim kongresom Austro-Ugarskoj omogućena vojna okupacija. Bosna i Hercegovina predstavljena je kao *corpus separatum*, pridodana teritorija Monarhiji, gdje sultan zadržava suverenitet. I pored suvereniteta, bosanskohercegovačka uprava je u potpunosti uključena u Austro-Ugarski sistem. Postavlja se pitanje tko ima veću nadležnost nad teritorijem, mandat dodijeljen od strane Velikih sila ili sultan kao suveren. Period austrougarske uprave u radu je podijeljen kao i period osmanske uprave, prvo se obrađuje systemske promjene koje donosi novi državno-pravni status, nakon toga se obrađuju percepcije konfesionalnih, a može se reći i nacionalnih grupa. Monarhija je zemlja pisanog zakona, što suprotno običajnim normama koja su vrijedila u osmanskome periodu. Okupacijom Bosne i Hercegovine, Austro-Ugarska doprinosi razvoju nacionalnih pokreta, najviše kroz društveno-kulturni razvoj, ali još uvijek su u deficitu u odnosu na susjedne zemlje. Politička nespremnost stanovništva, odužila je provedbu aneksije, koja se spominjala već nekoliko godina nakon okupacije. Nijedna od tri dominantne konfesionalne skupine nema apsolutnu većinu, zbog čega je važan njihov odnos prema vladajućim sistemima. Kallayeva apsolutistička vlast nudi drukčiju percepciju nacionalnih grupa u odnosu na period poslije njegove smrti. Uprava je za vrijeme Kallaya, po prvi put iznijela jasnu nacionalnu politiku, što nam je važno zbog percepcije jednakosti u slobodnom promoviranju nacionalnih pokreta. U isto vrijeme, miješanje države u vjersko-prosvjetna pitanja, pokrenut će udruženo djelovanje jasne političke oporbe. Liberalizacijom uprave, počinjemo govoriti o nacionalnim strankama, koji se ističu kao narodni predstavnici i nude percepciju cjelokupnog stanovništva. U poglavlju Austro-Ugarske uprave najviše su korišteni zvanični listovi *Bosansko-hercegovačke novine* i *Sarajevski list*. Kako smo ranije naveli, Austro-Ugarska je zemlja zakona, važnost tiska se odrazila i na razvoj listova. Kako bi promatrali izdavaštvo kroz cijelo 19. stoljeće koristimo djelo Kruševac Todor, *Bosanskohercegovački listovi u XIX veku. Kalayev režim u Bosni i Hercegovini* Tomislava Kraljačića, prati nacionalnu politiku uprave, koja je otežala razvoj konfesionalno- nacionalnih listova, kontrolirani preventivnom

cenzurom, ali i dozvolama za izdavanje lista. Kontrolirani razvoj, ograničio je rad na listove poput *Bošnjaka*, koji nudi percepciju samo određenog dijela muslimanskog stanovništva, *te Bosansku vilu*, koja aktivno promovira nacionalnu politiku, pogotovo u periodu vjersko-autonomnih pokreta, ipak je kulturni list i percepcija stanovništva je ograničena. Već krajem stoljeća počinju ustupci prema nacionalnim društvima, što se odrazilo i na razvoj listova, tako već krajem stoljeća pojavljuju se listovi poput *Osvita* i *Srpskog vjesnika*, što je kulminiralo sa formiranjem stranka, kada dolazi do ekspanzije nacionalnih listova: *Musavata*, *Srpske riječi*, *Otađbine*, *Hrvatskog dnevnika*. Rad tematski razdvojen na nacionalne pokrete, kako bi se lakše kroz javni diskurs promatrala njihova percepcija, nacionalna ideologija, ali i međunacionalni odnosi. Pored razvoja tiska, bilo je potrebno temu ograničiti, za što nam služi *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, Mustafe Imamovića. O vjersko-prosvjetnim organizacijama i katoličkom političkom razvoju, poslužila su djela Bože Madžara, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko prosvjetnu autonomiju*, Nusreta Šehića, *Autonomni pokret Muslimana u BiH* i Luke Đakovića, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*.

U radu nisu opširnije razmatrana dva ključna događaja u ovom periodu, ustanak 1875 - 1878. godine, kao i aneksiona kriza 1909. godine. Ustanak je kreirao nove okolnosti koji su van sistema i neće biti reprezentativni prikaz društvene jednakosti. Aneksiona kriza, zbog novog političkog okvira Bosne i Hercegovine i europskih dešavanja nije nam bila toliko u planu. Aneksiju, rad promatra kroz percepcije, prije svega pravoslavaca i muslimana koji su svoje političko djelovanje, temeljili na sultanovom suverenitetu, koji aneksijom u konačnici nestaje. Percepciji društvene jednakosti može se naučno pristupiti na različite načine. Rad u okviru disertacije, zadržava opći pristup društvenim promjenama, kako bi se kroz društvene promjene razmatrala društvena jednakost. Tekst ograničiti striktno na javni diskurs, nudi naučni izazov, pogotovo kada se raspravlja o različitim percepcijama koje je potrebno prepoznati u obimnoj građi. Javni diskurs je vezan prije svega za elitno stanovništvo, što ograničava percepciju najsiromašnijeg stanovništva. Tokom pisanja rada, problem obradi teme ističe se i dostupnost građe, gdje bosanskohercegovačke institucije ne posjeduju u potpunu građu, pogotovo ne digitaliziranu. za period Kallayeve uprave, listovi *Hercegovački bosiljak*, *Glas Hercegovca*, *Prosvjeta*, koji su nudili drukčiju percepciju, nisu dostupni za analizu. Korištena je građa iz Historijskog Arhiva Sarajevo, Gazi-Husrev begove biblioteke, Nacionalne i univerzitetske biblioteke u Sarajevu

Osmanska vlast u Bosni i Hercegovini

1. Reforme u Osmanskom Carstvu, proklamacija jednakosti stanovništva

1.1. *Priprema i početak tanzimata, borba sultana za reforme*

Osmansko Carstvo treba nužne reforme, početnu intenciju promjena pokreću sultani, koji su pod pritiskom europskih sila. Poreska izdavanja su nepodnošljiva za raj, koja neće moći nadomjestiti potrebe države, redovnim i vanrednim porezima dodatno je opterećeno stanovništvo, što rezultira čestim napuštanjem obradive zemlje. Timarski vojno-zemljoposjedni sistem je nedovoljan državnim potrebama, ne može osigurati proizvodne viškove, dok ekonomske potrebe Carstva rastu.⁷ Rješenje je “gordijski čvor”, neefektivna vojska, korumpirana centralna i lokalna administracija, oslabili su državni sistem te usporili modernizaciju Carstva. Osmanski pravni sistem je koherentan i kompleksan sistem, utemeljen na šerijatu, uz kojeg se razvija kanunsko pravo.⁸ Kako bi se provela reforma⁹ potrebno je cjelokupni pravni i zemljoposjedni sistem promijeniti, što nije jednostavan zadatak za sultane, jer osim što su vladari i duhovne su vođe muslimana. Odmakom od šerijata i gubitkom islamskog identiteta carstva, odnosi unutar države su se mogli narušiti.

---

⁷ Prevelika moć koncentrirana kod lokalne vlasti narušavala je autoritete sultana i Porte, gdje su lokalni uglednici bili istinska vlast na svom području. Siromaštvo i korupcija narušava vojnu spremnost i država neće imati snage zaštititi stanovništvo, što će motivirati i kršćane i muslimane da se u svom tom neredu priključuju raznim vojnim bandama, čije vođe su često bili sami lokalni autoriteti koji bi trebali predstavljati vlast. Jelavich, Barbara, *History of the Balkans Eighteenth and Nineteenth centuries, vol 1.*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983., 113

⁸ Kanuni su državni pravni propisi koji su predstavljali običajne pravne elemente, ali ne koseći se sa šerijatskim pravom. Bečić, Mehmed, *Osmansko pravo i austrougarski pravni poredak*, Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici, Zenica, 2013., 189

⁹ Reforme u Osmanskom Carstvu nastupaju Hati-šerifom od Gulhane, reformom timarskog zemljoposjednog i šerijatskog pravnog sistema
Dvije su definicije reforme: 1. Znatnije preoblikovanje neke strukture (sustava, institucije) radi poboljšanja ili modernizacije; preustroj sistema
2. U političkoj znanosti, pojam koji označava promjene u društvenim odnosima, političkom sustavu, institucionalno-pravnom okviru, koje ne predstavljaju rušenje, odnosno korjenito mijenjanje društveno ekonomskog poretka. Reforma se, u smislu evolucije, suprotstavlja revoluciji, kao nasilnom i temeljnom rušenju postojećih i uspostavi novih okvira vladavine. Evolucija ovisi o podršci širih masa koji je provode, reforma ovisi o spremnosti vladajućih elita na promjene. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. s.v. "reforma"*, (pristupljeno 3. 9. 2020) <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=52217>

Kompleksna situacija u Europi i nadmetanje velikih sila održavaju integritet Carstva, a jačanje balkanskih nacionalnih pokreta iznutra nagrizu državu, osmanski koncept države je neprijatelj razvoju nacionalnih pokreta.¹⁰ Dolazak Selima III (1789 – 1807) je prekretnica za početak vojnih reformi koje se nazivaju nizam-i džedid.¹¹ Kompleksnost bosanskog ejaleta uvjet je opreznije politike reformi, kako se ne bi izazvale nepovoljne reakcije na već nestabilnom području. Dešavanja oko bosanskog ejaleta, u Srbiji i Crnoj Gori, prisili su Portu na održavanje klasičnih institucija i odgodu vojnih promjena.¹² Problem konzervativne uleme osjetit će Selim III, čiju smjenu ulema legitimira, ulema koja neće osigurati dovoljno veliku podršku za održavanje Mustafe IV (1807 – 1808) duže na vlasti.¹³

Državnim udarom i smjenom Mustafe IV, na prijestol će sjesti Mahmud II (1808 – 1839), u potpunosti nasljednik ideje Selima III, ali uz osiguranu potporu rumelijskih i anadoljskih ajana.¹⁴ Učeći od prethodnika, Mahmud II je također, osigurao potporu šejhul-islama Kadi-zade Mehmed Tefrika, koji će mu kroz dvije fetve¹⁵ dati garanciju za uspješnost reformskih procesa.¹⁶

---

¹⁰ Radušić, Edin, *Bosna i Hercegovini u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2013., 8

¹¹ Aličić, Ahmed, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Orientalni institut, Sarajevo, 1983., 10, 12

Novi poredak (Nizami-I cedit) eng. New order originally a program of westernizing reforms undertaken by the Ottoman sultan Selim III. Later the term came to denote exclusively the new, regular troops established under this program. *Encyclopaedia Britannica, mrežno izdanje*, s.v. "Nizam-I cedit", (pristupljeno 3. 9. 2020), <http://britannica.com/topic/nizam-i-cedid>

¹² Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta*, 18

¹³ Nepripremljen nizam-i džedid izazvao je reakciju visoke uleme grupirane oko šejhul-islama Ataullah-efendije, koji će donijeti šerijatsku odluku hucet-i šeriyee gdje nove promjene nizam-i džedi proglašava za "nedopuštenu novotariju" ili bid'at.

Karčić, Fikret, *Studije o šerijatskom pravu i institucijama*, El-Kalem, Sarajevo 2011., 334

¹⁴ Pažljivo pristupa u proces promjena, gdje će s ajanima sklopiti dogovor Sened-i ittifak (Povelja sloge) Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta*, 15.

¹⁵ Vojna obuka je vjerska zapovijed i onaj koji ne izvrši tu obavezu podliježe strogim kaznama, Karčić, *Studije o šerijatskom pravu*, 336

¹⁶ Formiranjem i uređenjem nove vojske sekban-i džedid ili novi sejmeni izbjegnuta je reakcija na omraženi naziv nizam-i džeid. Ukidanjem janjičarskog odreda 1826. godine, obrazuje se nova vojska pod nazivom *Pobjedonosna muhamedanska vojska (Asakir-i Mansure-i Muhammediye)*. Porta je preoblikovana u ministarstva, te su formirana i druga državna tijela, kao što su vojni savjet (dar-i šura-i askeri), vrhovni sud (meclis-i vala-i ahkam-i asliye) i državni savjet (dar-i šura-i Bab-i ali). Financiranje uprave više se ne odvija putem vojničkog lena, nego novcem iz državne blagajne. Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta*, 16.

Istovremeno, sultan je radio na jačanju svoje vlasti u pokrajinama, kako se uprava decentralizirala i spriječila koncentracija moći u rukama lokalnih elita, prvi potez je formiranje *Vijeća pokrajina*.¹⁷ Problemi su detektirani u janjičarima, centralnoj osmanskoj vojsci, kojima je važnije zadržavanje političke moći uz podršku konzervativne uleme, od primarnog zadatka vojnih obaveza. Ukidanjem janjičara, počinju reformske akcije u Bosni. Nestabilnosti uprave i zanemarivanje provincije iskoristili su domaći ajani i kapetani, te je pokrenuti ustanak.¹⁸ Poraz domaćih snaga spriječio je jačanje lokalne oligarhije i omogućio vlastima lakše provođenje reformi, što će ubrzati propadanje klasičnih institucija.¹⁹

Nasljednik Mahmuda II, Abdul-Medžid I (1839 – 1861.) imao je osigurane temelje za nastavak reformi, nakon Napoleonovih ratova, vanjskopolitička situacija je povoljna.²⁰ Osmanlije su najvjernijeg saveznika imali u Velikoj Britaniji koja je u strahu od Rusije štiti prije svega svoje interese, ali je istovremeno je čuvala osmanski teritorijalni integritet.²¹ Sličnu politiku vodila je Habsburška Monarhija, koja je unatoč dugotrajnim ratovima protiv Osmanlija veću prijetnju vidi u Rusiji i slavenskim pokretima u i izvan Monarhije. Nakon dobivene ingerencije nad katolicima u Osmanskom Carstvu, ovakvi pokreti ometali su austrougarsko teritorijalno širenje na istok. Francuska nakon Napoleona gubi na značenju među velikim silama, bez obzira na značajnu ulogu nakon Krimskog rata, francuski utjecaj u Osmanskom Carstvu je značajniji zbog svog kulturološkog prožimanja na sultane, pogotovo na reforme Abdul-Medžida, koji se temelje na francuskom pravnom sistemu.

---

¹⁷ Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta*, 16.

¹⁸ Ustanak 1831. protiv Centralne vlasti koju su u Bosni pokrenuli ajani i kapetani pod vodstvom Husein-kapetana Gradašćevića neki historiografi smatraju kao pokret protiv reformi u Osmanskom Carstvu, dok neki kao želju za autonomijom bosanskog ejaleta. Aličić, *Pokret za autonomiju*, 174-195

¹⁹ Funkcija kapetana naslijeđena je funkcijom muteselima, čime su imali status običnog državnog službenika. Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta*, 20

²⁰ Jelavich, Barbara, *The Ottoman Empire, The Great Powers, and the Straits Question 1870 – 1877*, Indiana University Press, Bloomington, 1973., 3

²¹ Radušić, *Bosna i Hercegovina*, 9

Abdul-Medžid izdaje carsku naredbu (ferman) pod nazivom *Hatti-šerif od Gulhane*²² 3. studenog 1839. godine i započinje razdoblje reformi u osmanskome carstvu nazvano *Tanzimat-i hayriye*.²³ *Hatti-šerif* ističe kako dosadašnji zakoni nisu poštovani i država osjeća potrebu za novim zakonima, pa sam ferman donosi principe koje će slijediti ti zakoni. Tri osnovna principa su:

- jamstvo, sigurnost života, poštenja i imanja
- uređenje poreskog sistema i načina ubiranja
- uređenje regrutiranja vojske i vrijeme njihove službe²⁴

Pročitana načela su vrijedila i ranije u osmanskoj državi, međutim, fermanom se ističe dio u kojem sultan stanovništvo naziva *tabaa* ili *podanici*. Uspostavlja se novi princip odnosa u kojem je istaknuta ravnopravnost svih stanovnika Carstva bez razlike u vjeri i klasi, čime je okončan klasični period Osmanskog Carstva i klasna podjela osmanskog društva na asker²⁵ i raju.²⁶ Hattišerifom je iskazana želja Carstva za novim zakonskim uređenjem, koja vrijede za sve

---

²² Gülhane Hatt-ı Şerifi (eng. Supreme Edict of the Rosehouse) - časno carsko pismo izdano u ružičnjaku Topkapi palače. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. s.v. "Hattišerif od Gülhane"*, (pristupljeno 3. 9. 2020.) <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=24564>

²³ Tanzimat (tur.: reforme), Tanzimat-i Hayriye (tur.: Spasonosni novi poredak). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. s.v. "Tanzimat"*, (pristupljeno 3. 9. 2020.), <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=60418>

²⁴ *Bosanski prijatelj*, sv. II, 1851., 40 **Hatti-šerif od Gulhane*

Ferman detaljno utvrđuje principe na kojima će se donositi novi zakoni. Kao osnovni princip istaknuto je jamstvo za život, pravni sistem je korupcija nagrizla, kazne su u velikoj većini ovisile o lokalnoj vlasti, što dovodi u pitanje teške kazne i mogućnost obrane na sudu. Praksa iltizama*, godišnja koncesija, opterećivala je seljaštvo i urušavala poreski sistem. Uređuje se vojni segment, određuje se način regrutacije, ali i vremenski rok službe, jer uzimanje vojnika na služnje do kraja života dovodilo bi do zapuštene zemlje, opadanja priraštaja i takva praksa se u potpunosti ukida.

Muvekit, Salih Sidki Hadžiuseinović, *Povijest Bosne 2*, El-Kalem, Sarajevo, 1999., 977, 978

*Iltizam, in the Ottoman Empire, taxation system carried out by farmin of public revenue. The state auctioned taxation rights to the highest bidder (multazim), who collected the state taxes and made payments in fixed installments, keeping a part of the tax revenue for his own use. *Encyclopaedia Britannica, mrežno izdanje, s.v. "Iltizam"* <http://britannica.com/topic/iltizam-tax-system>

²⁵ asker (tur. asker – vojska) vojnički, povlašteni stalež u Osmanskom Carstvu. Askeru su pripadali vjerski i upravni službenici koje je država plaća, na različit način. Nasuprot raji, askeri su bili oslobođeni poreza. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. s.v. "asker"*, (pristupljeno 3. 9.2020.) <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=4200>

²⁶ raja (tur. raya – podanici, puk;stado) u osmanskom pravnom nazivlju klasičnog perioda, naziv za sve osmanske podanike koji su plaćali porez bez obzira na vjeroispovijest. U tanzimatu termin će se koristiti za nemuslimanske podanike Osmanskog carstva. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. s.v. "raja"*, (pristupljeno 3. 9.2020.) <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=51643>

podanike bez obzira kojoj vjeri ili crkvi pripadaju.²⁷ Kako bi se osigurala uspješnost tanzimata, vojni i pravni aparat ne mogu ostati eksplicitno podređeni jednoj religijskoj skupini, a na kreiranju kompleksnijeg sistema radit će tek obrazovana ministarstva sa carinskim dostojanstvenicima, dok o vojnim zakonima odlučuje vijećanje u Seraskerovoj palači.²⁸

Hatti-šerif od Gulhane kompozicijom i sadržajem funkcionira kao ustav, izjednačavanje stanovništva nagovještava novi društveni i politički poredak. Tanzimat je okončan proglašenjem ustava 1876. godine, nakon čega započinje period Prvog mešrutijeta.²⁹ Ustav, nastao kao pokušaj sprečavanja ustanka i nereda u Bosni i Hercegovini, nije osigurao integritet Carstva i ukida ga sultan Abdul Hamid II 1878. godine. Nakon mladoturske revolucije 1908. godine, Osmansko Carstvo je dobilo novi ustav kojim će proširiti prava stanovništva na stvaranje zastupništva, ustavne promjene će utjecati i na Bosnu i Hercegovinu koja će nakon toga promijeniti državno-pravni status i biti anektirana od strane Austro-Ugarske.

1.2. Prve godine tanzimata, reakcija na sistemsku jednakost

Vlast je nominalno izjednačila nemuslimane i muslimane, nemuslimanima je dana mogućnost sudjelovanja u upravi i sudstvu što je drastična promjena u odnosu na klasični period. Život stanovništva se gradio na klasičnim principima i običajima koja traju nekoliko stoljeća, zbog toga je važno promatrati percepciju cjelokupnog stanovništva prema reformama, ali i na percepciju odnosa unutar zajednica - postoji li sistemska privilegija prema određenim slojevima stanovništva. Reformom se mijenjaju upravni i pravni temelji u svrhu modernizacije, sultan želi veću kontrolu nad provincijama, pogotovo mu je važna kontrola nad sudstvom. Sudovima je naloženo kako moraju zasjedati za svaki prijestup, dok se kazne donose u skladu sa šerijatskim propisom, ukoliko

---

²⁷ "Ovo carske milosti prostiremo na sve Naše podanike, koje god viere il cerkve oni bili; svi bez izjatja neka ih uživaju, Tako Mi svu sigurnost života, poštenja i imanja podajnikom Našim dajemo, kao što svete rieči našeg zakona iziskuju." *Bosanski prijatelj*, sv. II, 1851., 42* *Hatišerif od Gulhane*

²⁸ *Bosanski prijatelj*, sv. II, 1851., 42

²⁹ Prvi osmanski ustav ili Kanun-u Esasi (eng. Basic law), započet će era Prvog mešrutijeta (tur. Birinci Meşrutiyet Devri – eng. The First Constitutional Era). Davison, Roderic H., *Reform in the Ottoman empire 1856 –1876.*, Princenton University Press, Princenton 1963., 369.

se radi o teškim kaznama one se razmatraju na dvoru koji izdaje dopuštenje.³⁰ Veća kontrola centra nad provincijama opteretila je zastarjeli sustav, za lakšu izradu novih zakona formirana su upravna vijeća na svim razinama.³¹ Kroz vijeća su i nemuslimani dobili priliku sudjelovanja, njihovo uključenje se provodi usporeno, pored jasnih zakonskih odredbi, provedba nije efikasna, ispočetka i sami značaj vijeća je neznatan. Bosanski ejalet se također suočio s istim problemom funkcioniranja vijeća.³² Usporeno uključenje nemuslimana u vijeća, Carstvo stavlja pod sve veći pritisak velikih sila, prije svega Rusije i Habsburške Monarhije, koje status kršćana drže pod povećalom.

Bosanski ejalet dolaskom Tahir-paše, počinje osjećati obećane reforme, povećanje nadležnosti *Upravnog savjeta* donosi izradu novih zakona, prvo *Trgovački zakon* 1840. godine, dok *Turski novi kazniteljni zakonik ili Krivični zakon* je donesen nešto kasnije 1846. godine dopunjava se još 1850., 1854. i 1857. godine.³³ Nužnost provođenja reformi nije vezana samo za izjednačavanje nemuslimana, antireformska muslimanska struja ima značajnu podršku konzervativne uleme što utječe i na narodnu podršku naroda, posljedica takvih odnosa izražena je kroz razne ustanke sve

---

³⁰ Ova praksa se počinje primjenjivati i kod Muvekiti možemo pratiti u nekoliko slučajeva. U godini 1841. godine u gradu Sarajevu u Havadže Kemaludin Mahali, Abdija sin Mustafe-alemdara Mornjakovića sa svojim saučesnicima Mustafom Krk Jelanom iz Beograda, Ahmedom Šahmanovićem i Bajrom Topalom. 20. II 1841. (28. zu-1-hidždžeta 1256. godine) provalio u svoju kuću ubio majku Merjemu, maloljetnog brata Mehmeda i punoljetnu sestru Atiju...sastavljen je propisani ilam i poslan u Istanbul, u skladu sa propisima i dostavljen je vijeću ministarstva pravde na razmatranje. Na osnovu fetve šejhul-islama naveedni Abdija, Mustafa i Ahmed u prisunosti nasljednika da se pogube, a Bajro da se u toku jedne godine okuje u bukagije i odredi da radi najniže poslove. Nakon što je ubijen Abdulah Skaka u SKender-pašinoj mahali u Sarajevu, a imovina mu opljačkana. Vlasti su tražili krivce i pronašli Smaila koji je kujundžiji pokušao prodati srebrenu kutiju džepnog sata ubijenog. Smail priznaje krivnju i odaje Ibrahima berbera da je počinio zločin. Uhapšeni su i stavljeni u zatvor. Formirano je vijeće uglednih ljudi pred kojim su ispitani, optuženi su priznali i vratili imovinu, te o slučaju arsom je obavješten Dvor. Da bi se predmet po zakonu proveo, izdan je ferman 20. 2. 1845. godine od Dvora u kojem se naređuje, ukoliko niko ne oprosti krv, da se pogube. Pozvani su nasljednici koji nisu bili spremni da oproste Ibrahimu i Smailu oni su pogubljeni na mejdanu gdje se izvršavaju kazne. Muvekkit, *Povijest Bosne* 2, 978, 994, 1009.

³¹ Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta*, 57

³² *Vijeće prvaka zemlje (Meclis-i vucuh-i vilayet)* 1840/41. godine nastaje kao odgovor vlasti na neredu i bune u ejaletu. Bez jasne funkcije, gdje za izbor 23 ugledna člana iz Sarajeva nije potrebna nikakva kompetencija. Proširenjem vijeća pristupaju bogati provincijski predstavnici, te domaća ulema. Konstantno preoblikovanje vijeća pokazat će suštinu nefunkcionalnosti, tek formiranjem *Državnog savjeta (Şura-yi devlet)* pri Porti, formirat će se *Upravni savjeti (Meçlis-i şura)* u provincijama u koji su uključeni i predstavnici vlasti i uleme, dok su ostali predstavnici birani iz naroda. Na istim principima se kreiranju *Savjeti* u sandžacima i kazama, sa vremenski određenim mandatima i nadležnostima. Muvekkit, *Povijest Bosne* 2, 991.

³³ *Bosanski prijatelj*, sv. II 1851., 43, Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta*, 59.

do sredine 19. stoljeća.³⁴ Politički utjecaj pokrajinskih upravitelja i samovolja činovnika stvarali su jaz između domaće elite i centralne vlasti.³⁵ Nemuslimanima su novim zakonima izjednačena i potvrđena ranija prava, *Krivičnim zakonom* je istaknuta zaštita časti i imena, što je prvi korak prema promoviranoj jednakosti, zadržavanje istih zakonskih odredbi i u Austro-Ugarskoj označit će kako kršenje istog zakona nije iskorijenjeno.³⁶ Osim pravnih pitanja, tanzimat donosi i modernizaciju poreskog sistema, uvedena je *vergija*, jedinstveni porez za cjelokupno stanovništvo, uz zadržavanje ranijih poreskih obaveza.³⁷ Mjesta oslobođena ranijim poreskim davanjima nisu pošteđena *vergijom*, novi porez ima jednak princip razrezivanja.³⁸ Povećanjem poreskih davanja, žele nadoknaditi troškovi modernizacije vojske, redovna regrutacija i modernizacija vojske, osigurava teritorije i štiti integritet Carstva.

Ukidanje timarskog sistema u bosanskom ejaletu, nije zahvaćeno tanzimatom. Timari u Bosni se ukidaju tek 1850. godine, još prije ukidanja čiflučenje dominira u agrarnim odnosima, te će obilježiti bosanskohercegovački politički i društveni život od sredine 19. do prve polovice 20. stoljeća. Čiflučenje nastaje u okviru timarskog sistema i razvija se, još od samog osmanskog osvajanja Bosne.³⁹ Unutar timarskog sistema, čiflučenje je iskoristilo mobilnosti tapije i nadživjelo timarski sistem.⁴⁰ Promjena agrarnih odnosa nije seljake oslobodila od poreza i ranijih davanja, te

---

³⁴ *Bosanski prijatelj*, sv. II, 1851., 43

³⁵ *Bosanski prijatelj*, sv. II, 1851., 48-49

³⁶ U putopisu *Pohod u Bosnu*, Matija Mažuranić spominje kako su nemuslimani nazivani pogrđnim imenima. Mažuranić Matija, *Pogled u Bosnu ili kratki put u onu krajinu učinjen 1839-40*, Tiskare narodnih novina, Zagreb 1938., 28

³⁷ Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*, 60

³⁸ Muvekkit, *Povijest Bosne 2*, 1026

³⁹ Carstvo je u najvećem dijelu vlasnik zemlje, putem dirlika izdržavani su pripadnici askera, koji su tako vezani za vjernost sultanu. Stalnim promjenama spriječeno je akumuliranje zemlje u rukama jedne osobe, jedina mogućnost privatne svojine se dobivala kroz *mulk-name*. Timarnici su davali suglasnost za davanje tapije, čime je raja dobivala pravo na posjed uz obaveze koje su imali prema timarnicima i državi. Kada bi zemlja ostala nenaseljena, zemlja je uz tapiju data na licitaciju, čime su formirani prvi čifluci. U sklopu timarskog sistema započeo proces čiflučenja, u konačnici je nadživio timarski sistem. Kasumović, Fahd, *Osmanska agrarna politika i nadmetanje za zemlju u jugoistočnoj Europi*, Anali GHB, Sarajevo, 2014., 94

⁴⁰ Čiflučenje, ne negira, nego je sastavni dio timarskog sistema. Mobilnost tapije i prenošenje obaveza na drugu osobu, ozakonila je čiflučenje u okviru timara. U svom članku prof. Kasumović se suprotstavlja utemeljnoj Jugoslovenskoj historiografiji, koja čiflučenje predstavlja kao negaciju timarskog sistema i čifluk-sahibiju predstavlja kao "izvlašćivaća" ili treće lice koje se ubacilo u odnos između čifčije i timarnika, negirajući timarski sistem. Mobilnost tapije, zapravo omogućava razvoj čifluka, gdje je treće lice u odnosu zapravo čifčija. Čifluk-sahibije su naslijedile tapijske obaveze prema državi i timaru, a najveći dio čifluka nastao je naseljavanjem, ali i

obaveze stanovništva ostaju iste.⁴¹ Nakon ukidanja timarskog sistema reguliranje čiflučkih odnosa, provodi Tahir-paša, čije će uređenje, uz pojedine korekcije, vrijediti čak i nakon što Osmansko Carstvo *de iure i de facto* izgubi vlast u Bosni.⁴²

Konzervativno stanovništvo pokušava zaštititi svoje pozicije stečene klasičnim sistemom, zemljoposjednička muslimanska elita je reforme percipirala kao ugrožavanje stečenih pozicija. Reforme koje nudi Carstvo, zbog njihovih uzora, domaću muslimansku elitu više podsjeća na sisteme dugogodišnjih neprijatelja preko granice, nego na vraćanje sjaja nekad moćnom Carstvu. Bune i nestabilna uprava, pokazali su nemoć carskih dužnosnika, prema kojima stanovništvo osjeća sve dublji antagonizam, nesposobnost u provođenju reformi riješeno je slanjem nemilosrdnog, ali iskusnog mušira već dokazanog u gašenju buna, Omer-pašu Latasa.⁴³ Kako bi

---

prodajom tapije, nekada su i nasilno dolazili u posjed tapije. Nasilno čiflučenje kreirat će narative, koji će utjecati i na percepcije određenih konfesionalnih skupina, što je dio teme rada.

Ibidem, 100, 105, 109, 110, 112, 115, 123, 124

⁴¹ *Bosanski prijatelj*, sv. II, 1851., 47

⁴² Običajna četiri načina čiflučke zemlje Tahir-paša potvrđuje, ukida beglučka zemljišta i njihovu besplatnu obradu, te je umjesto devetine uvedena trećina.

Hadžibegović Ilijas, *Postanak radničke klase u BiH i njen razvoj do 1914.*, Svjetlost, Sarajevo, 1980., 35

Prvi način: Čifluci i njemu pripadajuće zgrade, sve što je potrebno za obradu: konji, volovi i sjeme, kao i sav alat, pripadali su vlasniku, a vlasnik je zemlju sam svojom obitelji ili sa plaćenom radnom snagom obrađivao. Svi prihodi sa zemlje, osim ušura, pripadali su vlasniku.

Drugi način: Sve zgrade, kao i ono što je potrebno za obradu, pripadaju vlasniku. Ali, iz ljetine, koja je dobijena besplatnim radom čifčije, sjetvom i žetvom sa zemlje, pošto se izdvoji ušur i sjeme, iz preostalog dijela ljetine, jedna polovica pripada vlasniku, a druga polovica čifčiji.

Treći način: Sve zgrade, kao i ono što je potrebno za obradu čifčij, također pripada vlasniku. Iz ljetine, koja je dobijeba sa zemlje besplatnim radom čifčije, izdvaja se samo ušur. Iz preostalog dijela, zavisno od plodnosti zemljišta, vlasniku pripada trećina, odnosno četvrtina, a dvije trećine, odnosno tri četvrtine čifčiji.

Četvrti način: Zgrade su ili vlasnikove ili čifčijine, a sve ono što je potrebno za obradu je isključivo čifčijno. Za onaj dio čiflučke zemlje, koji je izdvojen na takvom čifluku i izuzet ispod raspolaganja čifčije, a zove se begluk, vlasnik je davao samo sjeme, a iz ljetine dobijene besplatnim radom čifčije, osim ušura, sve ostalo pripadalo vlasniku. U naknadu za to, iz ljetine koja je dobijena sa zemlje a kojom je raspolagao čifčija, izdvajao se samo ušur. Iz preostalog dijela ljetne, zavisno od plodnosti zemljišta, u nekim kadilucima pripadala je vlasnicima jedna petina, u nekim šestina, pa sve do jedne devetine. Spomenuta beglučka zemljišta nisu imala na svakom čifluku zasebne kuće, prema broju kuća uzimala se i određivala veličina podjednako. Muvekkit, *Povijest Bosne* 2, 1025, 1026

⁴³ Latas dolazi sa jasnim ciljem, kojeg će izložiti svim odgovornim i uglednim ljudima Bosanskog ejaleta. Njegova izjava: "svi slojevi podanika, nastanjeni na području moga bogomštićenog Carstva, uživaju u sigurnosti i miru časno, da prema odredbama ovog poretka na području Bosanskog ejaleta stanovnici – podanici mog Carstva bez izuzetka, imaju pravo na to", pokazuje njegove namjere, jer vrijeme je da se reforme provedu i u Bosni. Teritorijalne i administrativne promjene koje provodi nisu toliko važne za društvenu jednakost, tek spomenuti njegovu promjenu sjedišta ejaleta koje će biti ključ za sva buduća dešavanja. Sarajevo ovom promjenom postaje sjedištem bosanskog ejaleta, ponovno, nakon što je vezir Halil-paša Čoso premjestio sjedište u Travnik. Ovim potezom Latas želi okončati utjecaj Sarajeva, kao nositelja otpora protiv reforme i centralne vlasti. *Ibidem*, 1039.

pojačali utjecaj u provincijama, *Upravni savjet Vilajeta (Meçlis-i şura)* postaje *Veliko Vijeće (Buyuk Meçlis-i)*, smanjuje se broj virilnih članova kako bi se utjecaj valija smanjio. Kršćanima se status neće poboljšati promjenama, u novom sazivu član vijeća je tek jedan kršćanin Fra Grga Martić, župnik u Sarajevu, povremeni član savjeta, koji je ranije imao funkciju redovnog člana savjeta.⁴⁴ Omer-pašino djelovanje ne prati tanzimatske odredbe, dok zahtjeva aktiviranje vijeća sa jasnim ingerencijama, samostalno postavlja sebi odane činovnike.⁴⁵ Zakašnjelo djelovanje ostavilo je traga na ejalet, nisu utemeljene osnovne institucije za provođenje tanzimatskih reformi, čime je usporen razvoj društvenog, kulturnog i prosvjetnog života pogotovo u odnosu na druge dijelove Carstva.⁴⁶ Vanredna situacija zbog nepovjerenja prema lokalnoj eliti, omogućila je Latasu samostalnu upravu nad ejaletom i konačan obračun.⁴⁷ Nepostojanje ujedinjenog otpora, socijalno i konfesionalno diferencirano stanovništvo, olakšalo je centralnoj vojsci zadatak. Posljedica Latasove akcije je početak tanzimatskih promjena, što otvara nove odnose unutar konfesionalnih grupa. Ukinute klasične institucije, fizičkim uklanjanjem domaće elite, muslimani ne predstavljaju veći problem vlastima. Zaneseni nacionalnim pokretima, nemuslimani preuzimaju ulogu nezadovoljnih u bosanskom ejaletu.

---

⁴⁴ Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta*, 62.

⁴⁵ Sulejman Nazim-bega iz Carigrada postavljen za predsjednika vilajetskog vijeća, čime svoje iskazuje nepovjerenje prema lokalnim autoritetima.

”Kao što su i u nekim drugim ejaletima uspostavljeni savjeti viđenih ljudi, i ovdje treba uspostaviti jedno ejaletsko vijeće, kao centralno tijelo. Pitanjima prihoda, rashoda i državne uprave, prema datim uputstvima, vi ćete, spomenuti muširu, u sporazumu sa defterdarom i predsjednikom toga vijeća, nastojati da to izvršavate iz jednog centra. Muvekkit, *Povijest Bosne 2*, 1040.

⁴⁶ Ivan Franjo Jukić uzima za primjer Bugare: ”koji u ovim carskim milostima znali su se služiti, te u malo vremena preko 50 učionica pučkih utemeljiše, knjige i naklonost k štivenju razprostraniše, dapače već od dvie godine politične novine ”Bugarski Viestnik” u glavnom gradu Carigradu izdaju.. Sve gotovo deržave prostranog turskog carstva u Europi Prenule su se iz dubokog sna neznađa i nemarnosti, sama Bosna još sladko spava! *Bosanski prijatelj*, sv. 1, 1850., 131-135.

⁴⁷ Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta*, 69.

1.3. Hatti-humajun 1856. godine i društveno izjednačavanje nemuslimana

Sukobe europskih država kroz 19. stoljeću, od Bečkog kongresa 1815. godine, riješit će sud Velikih sila. Nakon što Osmansko Carstvo ne pronalazi način nositi se s ruskim carstvom u Krimskom ratu, u sukob se uključuju i ostale europske države. Kako bi spriječili ruske pretenzije, Osmanlije su dobile vojnu pomoć zapadnih sila, a svoj obol će dati vojnici i zapovjednici iz bosanskog ejaleta, koji su pokazali važnost Latasove vojne akcije u Bosni, reforme nisu provedene u svrhu socijalnog i konfesionalnog izjednačavanja, nego zbog povećanja vojnih kapaciteta.⁴⁸ Krimski rat ne utječe samo na Rusiju i Osmansko Carstvo, nego i na ostale velike sile koje su direktno ili indirektno bile uključene u nj, posljedica je Pariški kongres 1856. godine. Osmansko Carstvo, iako pobjednik u ovom ratu, prisiljeno je na poboljšanje statusa nemuslimana, što će proizvesti *Hatti-humayun*.⁴⁹ Pariški kongres, osim rješenja ruskih pretenzija i osmanskog odnosa prema kršćanima, mijenja političku sliku Europe.⁵⁰ Hattihumajunske odredbe prije svega su trebale poboljšati status nemuslimana, Carstvo nije imalo snage u potpunosti provesti tanzimat, zbog čega nastaje novi ferman.⁵¹ U sklopu hattihumajuna se ukidaju crkveni dohodci, zamijenjeni su plaćom za patrijarha i vjerske općine, razmjerno važnosti i činu članova svećenstva. Svjetovna uprava kršćanskih i ostalih nemuslimanskih općina potpada pod nadležnosti jedne skupštine, koja se bira između svjetovnih i svećeničkih članova.⁵² Država pokušava uspostaviti veću kontrolu nad svećenstvom, koje je kao predstavništvo naroda važan element u kreiranju međusobnih odnosa,

---

⁴⁸ Muvekkit, *Povijest Bosne 2*, 1065

⁴⁹ Hatt-ı hümayun poznat kao Hatt-ı şerif - Rukom napisana carska zapovijed. U literaturi je poznatiji pod nazivom Hatti-humayun, kako bi se razlikovalo od Hatti-šerifa iz 1839. godine. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. s.v. "hatiserif"*, (pristupljeno 3. 9.2020.) <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=24563>

⁵⁰ Ratom je narušeno partnerstvo Rusije i Austro-Ugarske, koja gubi utjecaja nad njemačkim državicama u korist Pruske. Ruski imperijalizam, pod izlikom zaštite kršćana, ugrozio je osmanski integritet. Osmanlije su stavljene pod pritisak zbog lošeg statusa nemuslimanskog stanovništva, jer skoro pola stanovništva čine nemuslimani, te je njihov status važan za kršćansku zapadnu Europu. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020, s.v. "Krimski rat"*, (prisupljeno 3. 9. 2020.) <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=33969>

⁵¹ "Jamstva obećana od naše strane hathumajunom gjulanskim i zakoni tanzimata svim podložnikom moga carstva, bez razlike razreda i vjerozakona, radi obezbiednosti njihovih osobah i njihovoga dobra i radi sačuvanja njihove sreće danas se potvrđuju i utvrđuju, i da mogu puno savršeno djelovati, preduzet će se krepke mjere." *Bosanski prijatelj*, sv. III, 1861, 93

⁵² *Bosanski prijatelj*, sv. III, 1861, 94

jer agitacijom mogu nanijeti velike poteškoće upravi.⁵³ Povećanje broja nemuslimanskog stanovništva, zahtijeva sve veće potrebe za obavljanje vjerskih službi u crkvama, ranije mogućnosti da se obnavljaju samo stare crkve nisu u potpunosti odgovarali potrebama. Percepcija nemuslimana u najvećem obimu zauzima odnos prema vjerskim objektima, vlast hattihumajunom pokazuje svjesnost potreba za gradnju vjerskih objekata.⁵⁴ Porta je dozvolila uz crkve, podizanje i popravku učionica, bolnica i groblja u mjestima gdje žive nemuslimani u većini.⁵⁵ Omogućena je gradnja i u mjestima izmiješane vjere, ali uz posebne uvjete, te dozvolu visoke Porte.⁵⁶ Takvu priliku je iskoristilo stanovništvo Sarajeva za vrijeme valije Osman Mazhar-paša 1859. godine, zahtijevalo novu crkvu usred grada, zbog čega je valija zatražio carski ferman o gradnji pravoslavne crkve.⁵⁷

Agrarne odnose Porta regulira 1858. godine *Ramazanskim zakonom*, na čijim odredbama su uređeni čiflučki odnosi u Bosni.⁵⁸ Sultan je nove odredbe ozakonio i izdao 14. Safera 1276. godine *Zakon o čiflucima* poznatiji kao *Saferska naredba*.⁵⁹ Naredbom je nadograđeno postojeće stanje odnosa između zemljoposjednika, slobodnih seljaka i čifčija, podlogu su imali u ranije spomenutom aktu Tahir-paše iz 1848. godine.⁶⁰ Uređenjem čiflučkih odnosa čifčija postaje zaštićen, njegovim osiguranjem posjeda struktura stanovništva se neće konstantno mijenjati. Čifčije su u mogućnosti duže ostati na posjedima, te dolazi do lakšeg razvoja društvenih odnosa i

---

⁵³ Primjerice Matija Mažuranić, svjedoči o govoru protiv vlasti i "proti Muhamedu i njegovu zakonu". "Siromasi fratri trude se, koliko više mogu, za narod od muhamedanske vere odvratiti". Mažuranić, *Pogled u Bosnu*, 25

⁵⁴ U Travniku, to jest u varošu je svim krstjanom zabranjeno držati službu božju; nego izvan varoša mogu. Krstjanom rimske ispovedi služi misu fratar (kad dodje) dole na brdu u jednoj malo boljoj kući. Krstjani grčke ispovedi budući da neimaju nikakove kuće na brdu, zato moraju pod šatorom častiti službu - Tako se siromaški narod muči. Mažuranić, *Pogled u Bosnu*, 25

⁵⁵ *Bosanski prijatelj*, sv. III, 1861, 95

⁵⁶ *Bosanski prijatelj*, sv. III, 1861, 94

⁵⁷ Muvekkit, *Povijest Bosne* 2, 1091

⁵⁸ U Carigrad su iz Bosne poslane osobe uključene u agrarne procese kako bi upoznali portu s problemima i pronašli najbolje rješenje. *Ibidem*, 1091

⁵⁹ 12. rujan 1859.

⁶⁰ Čifčije se neće riješiti besplatne obrade zemlje, jer je ukinuta samo za one koji su plaćali trećinu. *Saferskom naredbom* pravno je regulirano pitanje vezanosti čifčije za zemljište, selište je mogao napustiti kada želi uz prethodno izmirene obveze prema čifluk sahibiji, a nije mogao biti protjeran sa zemlje, osim ako zemlja u toku tri godine nije obrađivana. Kako bi se izbjegle zloupotrebe ugovor se potpisivao pred sudom. Pored trećine, državi je plaćana desetina većinom u novcu.

Ekmečić, Milorad, *Ustanak u Bosni 1875-1878*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1960., 38

otvaranja prilike za otkup zemlje.⁶¹ Usporena promjena agrarnog statusa, motivira seljaštvo na konstantne ustanke u želji za promjenu odnosa, kreirana je pozicija musliman-zemljoposjednik i pravoslavac-kmet, što odnosima daje konfesionalnu percepciju.⁶² Obračunavanje s osmanskim vlasti pretvaralo u obračun s domaćim muslimanima na koje su gleda kao krivce za lošu ekonomsku situaciju svog kraja.⁶³

U okviru novih reformskih odluka provedena je dodatna modernizacija vojske, koja je trebala spriječiti znatne gubitke Carstva, nove odredbe su trebale uključiti nemuslimane u osmansku vojsku. Na obostrano zadovoljstvo do toga nije došlo, osmanska vojska želi zadržati islamski karakter, dok nemuslimani ne žele služiti u vojsci koja može ratovati protiv bliskih kršćanskih zemalja.⁶⁴ Kako bi se održalo staro stanje stvari, šerijatski propisna *džizija*⁶⁵ se ukida, rješenje je u novom vojnom porezu, *bedel-i askeri* ili *vojnica*, koja ih je oslobađala vojne službe.⁶⁶ Modernizacija vojske, koju su muslimani još uvijek odbijali, učinjena je u sklopu reorganizaciju uprave, kada je načinjena teritorijalno-administrativna podjela ejaleta.⁶⁷ Za reorganizacije uprave

---

⁶¹ Grandits, Hannes, *Multikonfesionalna Hercegovina: Vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2014., 118

⁶² Raja nahije Šaran u kadiluku Pljevlja digla se na bunu, pa je i raju koja je bila pokorna potakla na ustanak protiv islamskih nahija. Kada je dostavljen izvještaj gore spomenutom valiji (Topal Šerif Osman-paša) da napadaju na islamske krajeve, da im pljačkaju i raznose imovinu i da čine divljaštva nad muslimanima, on je izdao naredbu mudirima svih obližnjih kadiluka... da dignu i opreme koliko treba rezervne vojske. Muvekkit, *Povijest Bosne 2*, 1096.

⁶³ Porta će se odlučiti na radikalni potez i ponovo je angažiran za seraskera Omer-paša Latas, koji je ostao u lošem sjećanju za stanovništvo, dok za valiju imenovan je Topal Šerif Osman-paša, muhafiz Beograda. *Ibidem*, 1097

⁶⁴ Valije za regrutaciju prije svega žele podići svijest muslimana, gdje vojnom obvezom ispunjavanju patriotske i vjerske dužnosti. Muvekkit, *Povijest Bosne 2*, 1022

⁶⁵ džizja, džizija ili harač (tur. cizye < arap. gizya: glavarina, danak), tribut, glavarina, porez koji je u Osmanskom Carstvu jedanput godišnje plaćalo nemuslimansko pučanstvo, umjesto vojne obveze. Mogla se plaćati u novcu i naturi. Od džizije su bili oslobođene žene, djeca, starci, siromašni i odrasli muškarci s fizičkim ili psihičkim manama te oni koji su državi učinili određene usluge kao i pripadnici pojedinih crkvenih redova. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. s.v. "džizja"*, (pristupljeno 3. 9.2020.) <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16873>

⁶⁶ U mjesecu zu-lhidždžetu 1273. godine (23. VII – 21. VIII 1857.) rajnska džizija pretvorena je u bedeli askeriju. Pri obračunavanju, prosječno po glavi na džizju je otpadalo po dvadeset i tri groša i nešto para. A što se tiče bedeli askerije, prema kanunu se uzimalo: - od svakih sto osamdeset muškaraca za vojsku se uzme po jedan nefer, a novčana naknada za jednog nefera, na ime bedeli askerije, kada se razdijeli pet hiljada groša na stotinu osamdeset nefera, izlazi po glavi na svakog dvadeset i sedam groša i trideset para bedeli askerije. Muvekkit, *Povijest Bosne 2*, 1068

u Bosni imenovan je Dževdet-paša, kao kadiasesker, sa zadatkom da pomogne valiji Osman Topalpaši oko regrutacije vojnika, ali i oko efikasnijeg provođenja reformi. Ovlasti su mu dopuštale raspuštanje i smjenjivanje nefunkcionalnih vijeća, kao i zatvaranje činovnika.⁶⁸ Poučen ranijim pokušajima novačenja u ejaletu, pristupio je na drukčiji način, nije želio vojno prisiliti stanovništvo na regrutaciju, nego kroz pogodnosti.⁶⁹ Posvetio je pažnju i prosvjetnom razvoju, posjećuje škole kojima financijski pomaže, tako sarajevskom župniku Martiću je osigurao pomoć za podizanje valjane školske zgrade.⁷⁰ Školstvo u Bosni je u deficitu, očekivani razvoj koji slijedi s reformskim napretkom stanovništva nije ispunjen.⁷¹ Dževdet-paša nudi percepciju vladajućih, krivac za nezadovoljstvo nemuslimana je vlast, najviše velikim nametima, ali i ugledne kršćanske starješine koje pored državnih nameta, jednako uzimaju od naroda za svoje potrebe.

Uredba o organizaciji vilajeta 1864. godine je sistem Midhat-paše koji je na terenu prikazao kako se kroz reorganizaciju uprave može postići napredak.⁷² Nakon pročitane uredbe i fermana⁷³, bosanski ejalet se posvetio reorganizaciji u skladu s donesenom uredbom, prva odluka je preobrazba u ejaleta u vilajet 13. svibnja 1865. godine.⁷⁴ Valija ima širok spektar ovlasti, novim uređenjem vilajeta, vijeća su dobila novi oblik, tako *Veliko vijeće* mijenja naziv u *Vijeće vilajetske uprave*.⁷⁵ Uspostavljen je *Idare medžlis* u kojem su uključeni i nemuslimani, iako predviđen za izvršnu vlast, ima savjetodavnu ulogu za valiju, te su podijeljene nadležnosti na građanske,

---

⁶⁷ Začetnik ove ideje bio je Fuad-paša oko kojeg su se okupili Ali-paša, Dževdet-paša i Midhat-paša koji je zaslužan za *sistem vilajeta*. Administrativno teritorijalne promjene u Bosni u izvršene još za vrijeme Dževdet-paše, portinog komesara sa širokim ovlastima, koji boravi u ejaletu od 1861. do 1863. godine. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*, 81, 83

⁶⁸ Kreševljaković, Hamdija, *Izabrana djela, knjiga IV*, ur. Avdo Sućeska, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991., 54* *Dževdet-pašina pisma o Bosni iz 1864.*

⁶⁹ *Ibidem*, 61

⁷⁰ *Ibidem*, 54

⁷¹ Pasco, Wassa, *Bosna i Hercegovina za vrijeme misije Dževdet efendije*, Beseda, Banja Luka, 2011., 36

⁷² Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta*, 81

⁷³ Originalni tekst i ferman nisu sačuvani, a objavljen je prijevod u Bosanskom vjesniku, a turski tekst u Desturu i Zbirci zakona i uredbi za Bosnu koji je tiskan u Vilajetskoj štampariji u Sarajevu 1872. godine – *Uredba je objavljena u Prilozima za orijentalnu filologiju* br XII-XIII 1965. godine, Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta*, 82.

⁷⁴ 17. Zu-l-hidždžeta 1281. godine. U vilajetu je čelu valija kojem je dana uprava nad građanskim, financijskim, policijskim i političkim poslovima vilajeta te izvršavanju sudskih odluka. Sedam liva u vilajetu podudaralo se sa sandžacima, također promjene su obuhvatile cijelu sistem uprave.

Čaušević Dženana, *Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine: dokumenti sa komentarima*, Magistrat, Sarajevo, 2005., 164.,*Vilajetski zakon

⁷⁵ Muvekkit, *Povijest Bosne* 2, 1118

financijske i vanjske poslove, dok sudski poslovi su odvojeni od nadležnosti vijeća.⁷⁶ Predstavници su birani iz naroda, delegirani odozgor ovisno o rangu, određen je izborni cenzus sudjelovanja u vijećima koji će omogućiti prije svega bogatim slojevima ulazak u upravna tijela. Valija i dalje zadržava potpunu kontrolu u izboru članova vijeća, imao je mogućnost imenovanja članova administrativnog savjeta ili građanskog suda osobe koje je smatrao osobno smatrao sposobnim za vijeće.⁷⁷

U sudskim vijećima, predsjednik vijeća je i mufetiš šerijatskog suda, dok su ostali članovi tri muslimana i tri nemuslimana, te poseban službenik upućen u šerijatske i građansko-pravne poslove. Izvan nadležnosti je šerijatski sud, kao i ostali konfesionalni sudovi, te trgovački sudovi sa dužnostima određenim u trgovačkom zakonu.⁷⁸ Predsjednici građanskih sudova su ujedno i nadležni za šerijatske sudove, te ih je imenovao šejhul-islama, nije sekularizirao sud. Nemuslimani su dobili paritet u sudskim vijećima, ali nemaju mogućnost predsjedavanja vijećima i obnašanja funkcije predsjednika. Sudske promjene neće olakšati proceduru i smanjiti birokraciju, pogotovo kada je riječ o najtežim kaznama. Većim procedurama su željeli spriječiti samovolju kadija, koji su za potvrde kazne morali dobiti dozvolu iz Carigrada.⁷⁹ Glavna institucija vilajetskog sudstva je *Veliki apelacioni sud* čija nadležnost je rješavati i donositi odluke u krivičnim i imovinsko-pravnim sporovima kada niži sudovi na zahtjev stranaka prosljede slučajeve.⁸⁰ Novootvorene ambasade su

---

⁷⁶ Za infrastrukturna pitanja, kao i pitanje poreza sastajala se vilajetska skupština ili *Opće vilajetsko vijeće*, koje je delegiralo iz svakog sandžaka po 4 predstavnika, pri tom prateći vjerski paritet, dok za poslove u sandžaku formirano je *Vijeće uprave sandžaka*, na čelu sa mutesarriřom sandžaka.

Aličić Ahmed, *Uređenje*, 106

Muvekkit, *Povijest Bosne 2*, 1119

Čaušević Dženana, *Pravno-politički*, 166

⁷⁷ *Bosanski vjestnik*, I, 9, 7.VI 1866.,

⁷⁸ Nemuslimani će biti uključeni i u građanske sudove u livama, koje su zapravo i imale najveći opseg posla te će uz kadiju vijeće sačinjavati 6 članova porotnika, tri muslimana i nemuslimana, te specijalni službenik. Rješavali su sporove koje po zakonu ne može riješiti građanski sud kaze, a obuhvatili su sve ono što je opisivalo i visoki apelacioni sud. U najnižem stupnju sudskog sistema u kazama, nemuslimani su također uključeni u skupštine sudova. Čaušević, *Pravno-politički*, 167, 168, 169

⁷⁹ "Ovde je izvršena 30. Marta smrtna presuda nad dvojicom nesrećnika; od ovih jedan je Alija Karović iz Baduića, kadiluka čajničkog, koji se svadi sa nekim Stevom iz sela Čavrlija.. No vlast za to dozna, uhvati ga i sudu preda, pred koim ubilac odma prizna svoje krivno djelo, na s tog bude na smrt osuđen i presuda ovde izvršena je odmah, čim je njeno potvrđenje iz Carigrada stiglo."

"Iz Mostara takođe čujemo, da se tamo izvršila smrtna presuda nad nekim Petrom Kovačevićem iz Hercegovine, koji je tamošnji predjeo duže vremena hajdučinom uznemiravao...i pošto je u Carigradu odobrena, bude prošaste sedmice izvršena." *Bosanski vjestnik*, I, 2., 7. IV 1866.

imale svoje zastupnike u zajedničkim sporovima, tako bi uz stranog trgovca sudjelovao bi i konzulov dragoman.⁸¹ Država je osigurala mogućnost pohađanja civilnih i vojnih škola, te se od svake zajednice traži osnivanje *Javne škole za nauku, umjetnost i industriju*.⁸² Razvojem školstva za obnašanje državnih funkcija bi omogućio pristup državnoj i vojnoj službi.⁸³ Pregled reformi daje nam sliku o efikasnosti njihove provedbe, primarno koncentrirajući se na izjednačavanje nemuslimana u okviru Osmanskog Carstva. Državna percepcija nudi smjer tanzimatskih reformi i mogućnost promjena, kako područje bi zadržali mir u nestabilnom područjem. Rekonstrukcija tanzimatskog perioda je nužna kako bi djelovanje sistema komparirali s percepcijama konfesionalnih grupa koje nisu sudjelovali u kreiranju zakona, iako se promatra primarno percepcija elitnih slojeva društva, ostali su podređeni nasuprot državnoj i političkoj eliti.

---

⁸⁰ Büyük meclis-i temyz-i hukuk
Čaušević, *Pravno-politički*, 166

⁸¹ dragoman (novogrč. *δραγουμάνοσ* dragomános tur. *tercüman*, staroarap. *tarğumān* - prevoditelj) - tumač, službeni prevoditelj kod stranih diplomata i poslanstva u Osmanskom carstvu i u drugim zemljama na Istoku. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020.* s.v. "dragoman", (pristupljeno 3. 9.2020.) <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16133>
Aličić, *Uređenje*, 59

⁸² "Svi moji podložnici bez razlike narodnosti puštati u javna znanja...Svi podložnici moga carstva bit će bez prilike primljeni u praviteljstvene, građanske i vojničke učione, ako inače izpune uslovja o uzrastu i izpitu, sadržana u ustrojnih regulamentih rečenih učionah....svaka občina ima vlast podizati javne učionice za nauke, umjetnost i radinost." *Bosanski prijatelj*, sv. III, 1861., 95

⁸³ The Rescript of Reform - Islahat Fermani (18. February 1856), <http://www.anayasa.gen.tr/reform>

2. Konfesionalne percepcije reformi

2.1. Iščekivanje reformi, odnos katoličkog stanovništva, prema osmanskoj vlasti

Percepcija katolika prema osmanskoj upravi se mijenja od uvođenja tanzimata, preko Latasovih akcija do ustanka, pogotovo kada izglednom postane austrougarska okupacija. Percepciju početnih godina tanzimata omogućit će nam putopis Matije Mažuranića.⁸⁴ *Pogled u Bosnu* ne možemo svrstati u bosanskohercegovački javni diskurs, ali služi za predodžbu narativa i djelomičnu percepciju katolika. Putopis nastaje u prvoj godini tanzimatskih reformi, kada je *Hattišerif od Gulhane* već pročitano stanovništvu, iako ključan događaj za kršćane, Mažuranić o njemu ne izvještava.⁸⁵ Imagološko analiziranje Mažuranićevog djela i njegovog pogleda na muslimane zaslužuje posebnu pažnju, pogotovo utjecaj zapadnog antiosmanskog i orijentalističkog diskursa na njegovu percepciju. Status nemuslimana/kršćana u Carstvu je nepovoljan, kada je u pitanju zakon u Bosni, Mažuranić ističe, kako nema zakona, ni uredbi, nego običajno postupaju po volji. Pravi razliku između Osmanlija i domaćih muslimana, njihov odnos prema nemuslimanima nije različit, međutim, domaći muslimani iako su primitivni, zadržali čovjekoljublje. Možda su necivilizirani, ali društvo obilježava muški imidž, što ima temelje u ranijim opisima balkanskog muškarca.⁸⁶ Ono što je dominira u njegovoj percepciji osmanske Bosne je nesigurnost, koja je prisutna na svakom koraku, pogotovo za kršćane, što je utjecaja narodnih priča i legendi u putopisu.⁸⁷ U necenzuriranom putopisu, znatno je oštriji prema vlastima, govori o nemilosrdnom odnosu prema kršćanima, što će opovrgnuti i fra Grga Martić.⁸⁸ Putopis

---

⁸⁴ Matija Mažuranić (1817 – 1881) iz Novog, zaputio se u osmansku pokrajinu Bosnu i u njoj proveo manje od dva mjeseca. Izdao je 1842. Godine prvi hrvatski cjeloviti putopis "Pogled u Bosnu ili Kratak put u onu Krajinu, učinjen 1839 – 1840. Porodica Mažuranić iznjedrila je nekoliko istaknutih hrvatskih političara i intelektualaca. Paić-Vukić, Tatjana, Ekrem Čaušević, "Pogled u Bosnu" Matije Mažuranića kao povijesni izvor, Prilozi za orijentalnu filologiju, Sarajevo, 2007., 182

⁸⁵ Cenzura ovog djela, od strane Matijine braće, koji su zbog sve većeg pritiska Monarhije na ilirski pokret. Svojim djelovanjem, pozivanjem na ustanak, mogli su narušiti odnos Monarhije s Osmanskim carstvom. Paić-Vukić, Čaušević, *Pogled u Bosnu*, 180 – 182.

Ferman je stigao u Bosnu zadnjeg dana rebiu-l-ahira 1225. godine (12. VII 1839.) Muvekkit, *Povijest Bosne 2*, 977

⁸⁶Todorova, Marija, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1999, 35
Mažuranić, *Pogled u Bosnu*, 25-27

⁸⁷ Mažuranić, *Pogled u Bosnu*, 21, 25, 69

uz kritičko razmatranje, može donijeti percepciju susjedne zemlje, ranije kreirano mišljenje o muslimanima, ali i kršćanima u ejaletu, te njihovoj jednakosti u Carstvu. Najbolji prikaz odnosa katolika prema reformama i njihovu percepciju društvene jednakosti daje prvi bosanskohercegovački list *Bosanski prijatelj*, osnivač lista je franjevac Ivan Franjo Jukić suvremenik i jedno vrijeme suputnik Omer-paše Latasa.⁸⁹ Ideološki blizak je ilirskom pokretu, što će mu omogućiti tiskanje lista u Gajevoj tiskarnici u Zagrebu, tako teme lista ovise o Jukićevim mecena.⁹⁰ Pored promocije prosvjetiteljstva i narodne književnosti, list nije ostvario puno uspjeha ni u Hrvatskoj ni u Bosni.⁹¹

Katolici su polagali nadu u akcije Omer-paše Latasa, svjesni pogodnosti koje im je sultan darovao na uživanje i nemogućnosti lokalne vlasti u izjednačavanju svih sultanovih podanika.⁹² Vlast koja je donijela hattišerif može u Bosni provesti tanzimat, te uključiti kršćane u vlast.⁹³ Jukićeva percepcija bosanskih muslimanima je negativna, kao osoba koja poznaje prilike, krivi domaću elitu za loše stanje u ejaletu, jer ne žele provesti reforme kako bi zaštitili stečene privilegije.⁹⁴ Održavanje klasičnih principa i sprečavanje reformi znatno je usporilo kulturni i prosvjetni

---

⁸⁸ Paić-Vukić, Čaušević, "Pogled u Bosnu", 190.

⁸⁹ Bosanski prijatelj se smatra s pravom prvi bosanskim listom ne samo što su mu urednik i saradnici iz reda bosanskih franjevaca, pristalica ilirskog pokreta, već i zbog toga što je obrađivao tematiku koja se gotovo isključivo odnosi na Bosnu, njene ljude i događaje.

Ivan Franjo Jukić rođen je 1818. Godine u Banjoj Luci u zanatlijskoj porodici. Jukić je kao kapelan i učitelj u Varcaru (Mrkonjić-Gradu) došao u dodir s Omer-pašom i postaje njegov suputnik. Ne zadugo, jer je 1852. godine uhapšen je i po saslušanju prognan u Carigrad. Oslobođen progonstva, ali će izgubiti pravo povratka u Bosnu. Umro je u Beču 20. svibnja 1857. Godine. Jukićevo djelovanje nastavit će "Iliri iz Bosne" koji se pojavljuju u zagrebačkim i drugim listovima.

Kruševac Todor, *Bosanskohercegovački listovi u XIX veku*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978., 15-19.

⁹⁰ Prvo izdanje *Bosanskog prijatelja*, financirano je od strane Ljudevit Gaja, broj posvećen Josipu Juraju Strossmayeru, đakovačkom i bosanskom biskupu. *Bosanski prijatelj*, sv. I, 1850.

⁹¹ Kruševac, *Bosanskohercegovački listovi*, 19

⁹² "Pod blagim i mudrim upravljanjem našeg čestitoga cara i gospodara sultana Abdul-Medžid, komu Bog svaku srieću dao" i njegovim razboritim popečiteljstvom živati one carske milosti, koje je car podielio bez razlike viero Zakona svim svojim podložnicima." *Bosanski prijatelj*, sv. I, 1850, *Predgovor

⁹³ *Bosanski prijatelj*, sv. I, 1850 *predgovor.

⁹⁴ "al uzdamo se najpred u Boga, pak onda u čestitog našeg cara, da će jednoč već skeršiti silu i nepravdu bosanskih jenjičarah? Nadamo se od hrabrog Omer paše, koi je znao savladati ubojite Arnaute i kervoločne Kurde, da će i neposlušne bosanske Turke naučiti štovati carske naredbe i nas biedne od njihovog samosilja zaštititi?" *Bosanski prijatelj*, sv. I, 1850., *Predgovor

razvitak ejaleta, iako je vlast iskazala želju za razvoj.⁹⁵ Prosvjetni i kulturni razvitak ovisi o ekonomskom jačanju države, Jukić bi za razvoj kršćanskih zajednica, slijedio sistem financiranja vjerskih ustanova, koje i u nemirnim vremenima imaju znatnu ekonomsku moć.⁹⁶ Na percepciju društvene jednakosti katoličkog stanovništva utječe i razvoj hrvatskog nacionalnog pokreta, uz kojeg neće pristati Jukić koji se zalaže za zajedničko ime Bošnjak.⁹⁷ Njegovo integralno nacionalno djelovanje je u skladu s vladinim djelovanjem, kojim žele umanjiti nacionalne pokrete kako bi se pod kontrolom vlasti stvorila društvena i vjerska nejednakost. Nije samo državna politika vezana za integralnu naciju, ideja je kod katoličke elite još kroz ilirski pokret bila zastupljena, ali već sredinom 19. stoljeća hrvatski nacionalni pokret počinje dominirati među franjevcima, a posebno se ističu Klement Božić i Grgo Martić. O širenju hrvatskog pokreta vidimo u govorima fra. Grge Martića, koji u svojim govorima jezik u katoličkoj školi nazivati hrvatski, dok urednik *Vjestnika* izražava sumnju za naziv jezika i nudi natuknicu kojom pretpostavlja da Martić misli na bosanski jezik.⁹⁸ Austrougarski utjecaj na franjevce je izraženiji nakon 1840. godine i protektorata nad katolicima, te jača kako se javlja mogućnost okupacije. Borbu protiv tog utjecaja vidimo još u vrijeme Latasa, kada je Ivana Franju Jukića suradnja s austrijskim konzulom Atanackovićem koštala slobode, a u konačnici i života. Ograničavanje slobodnog djelovanja, razvijanje suradnje s Austro-Ugarskom, te potez utamničenja Jukića, *Bosanski prijatelj* predstavlja kao uobičajeno postupanje Latasa, ali i sistema s kritičarima.⁹⁹ Kršćansko pitanje i mogući ustanak, Latas je riješio odlukom 2. travnja 1852. godine, svim kršćanima je silom zaplijenjeno oružje i spriječio oružani sukob.¹⁰⁰ Oduzimanje oružja izazva nezadovoljstvo kod kršćana, jer je muslimanima i pored sudjelovanja u ustancima oružje je ostavljeno, što implicira nepovjerenje

---

⁹⁵ "Korist duhovnu i viremenitu, dapače i potreboću narodnih učionica dokazivati suvišno je, svak je pametan o tomu uvieren, a za ono nekoliko nadrimudraša, koji s naukom hoće, da monopoliraju - paltadžie - neću govoriti... Nama Turci ni njihovo upraviteljstvo nesmeta slobodu učenja, nas smeta: nemarnost i siromaštvo!...Zar je nama Bošnjacim sudjeno, da od svega Turskog Carstva posljednji budemo? Nije, nedao Bog! samo započmimo, pak će Bog biti na pomoći!" *Bosanski prijatelj*, sv. 1, 1850., 132

⁹⁶ *Bosanski prijatelj*, sv. I, 1850. 131-135

⁹⁷ "Ja bi želio, da zajedno i Ristjani i Kerstjani imaju jednu glavnicu; al ako po našoj nesrići, nemožemo u dobru obćemu biti ujedinjeni, možemo i nabaška Ristjani za svoje, Kerstjani za svoje učionice upiti.. Bošnjake - Ja pod ovim imenom razumiem sve Bošnjake u svoj Bosni, Hercegovini, Krajini, Posavini, Podrinju i Prekodrinju; mi smo svi Bošnjaci, ova ciepanja nas i jesu do ništa dotierala!" *Bosanski prijatelj*, sv. I, 1850. 132

⁹⁸ *Bosanski vjestnik*, I, 1, 7. IV 1866.*

*datum u *Bosanskom vjestniku* po Julijanskom kalendaru

⁹⁹ *Bosanski prijatelj*, sv. III, 1861, 70

¹⁰⁰ Odluka iz 11. džumade-lahira 1268. godine. Muvekkit, *Povijest Bosne* 2, 1050

vlade prema nemuslimanima, ali i kako muslimani pored buna su odani sultanu i Carstvu. Suđenje Jukiću, zbog sastanaka s Atanackovićem, Latasov je način obračuna sa stranom propagandom i neprijateljskoj politici, osim toga on potiče i gradnju vjerskih objekata, kako kršćani onda ne bi išli u susjedne zemlje na molitve i širili stranu propagandu.¹⁰¹ Prepoznao je u vjerskim licima snažan antiosmanski element, o čemu još svjedoči Mažuranić.¹⁰²

Već nakon posthumnog izdanje treće sveske *Bosanskog prijatelja*, pod uredništvom fra Filipa Kunića, mijenja se u potpunosti diskurs lista, koji u potpunosti antiosmanski, negativan prema reformama i Omer-paši Latasu, što je posljedica odnosa vladajućih prema Jukiću. Provedbu reformi predstavljaju kao krvoločan pohod, kojim nije ostvareno obećano reforme, nego je za posljedicu ostavljeno loše stanje u ejaletu i finansijski se dodatno opteretili kršćani.¹⁰³ Ukidanjem klasičnih institucija, nije znatno promijenjena socijalna struktura stanovništva, katolici muslimansku zemljoposjedničku elitu još uvijek smatraju glavnim faktorom nestabilnosti. Primjerice, fra Ivo Kresić Latasove akcije pozitivno percipira, jer tek s rušenjem aga i begova vidi mogućnost provođenja reformi, nakon čega se može pristupiti uređenju agrarnih odnosa.¹⁰⁴ U vilajetskim listovima, izražena je tek djelomično negativne percepcije osmanske vlasti, jer franjevci još uvijek aktivno sudjeluju u novim poduhvatima Carstva, tako fra Martin Ljubić piše o važnosti turskog jezika u školama, dok fra Grga Martića je zahvalan vlastima na razvoju prosvjete. Uz određene kritike reformi, također, iskazuju nadu u poboljšanje položaja katolika i razvoj institucija u okviru Osmanskog Carstva.¹⁰⁵ Ograničenost javnog diskursa za državne listove ograničava širu katoličku percepciju jednakosti, pogotovo nedostaje percepcija katoličkih kmetova i odnos prema zemljoposjednicima. Katolički diskurs je neutralan u konfrontaciji pravoslavne i muslimanske elite, nedovoljno proširen nacionalni pokret nije narušavao odnos prema Carstvu. Tokom ustanaka 1875. - 1878. godine, nakon što je izvjesna okupacija Austro-Ugarske, katolici u znatnom broju pristupaju Monarhiji, nakon okupacije se mijenja percepcija osmanske vlasti.

---

¹⁰¹ Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta*, 75

¹⁰² Mažuranić, *Pogled u Bosnu*, 25

¹⁰³ *Bosanski prijatelj*, sv. III, 1861., 51

¹⁰⁴ Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 261

¹⁰⁵ *Sarajevski cvjetnik* II, 13, 28. III 1870.,

Sarajevski cvjetnik II, 14, 4. IV 1870.

Sarajevski cvjetnik II, 28, 11. VII 1870.

2.2. Otpor reformama, gubitak povlastica muslimanskog stanovništva

Javni listovi su najvažniji izvor percepcija u radu, u osmanskome društvu, prvenstveno se radi o muslimanskoj percepciji. Vilajetskim zakonom, osnovana je *Vilajetska štamparija* 1865. godine, nakon čega je pokrenut političko-informativni, ali privatni list *Bosanski vjestnik*.¹⁰⁶ Nedugo nakon *Bosanskog vjestnika*, započinje izdavanje i zvaničnog lista bosanskog vilajeta *Bosna*, sa zadatkom da “upute narod k napredovanju i da ga posavjetuju s podaničkim dužnostima”¹⁰⁷ Neprekidno izlazi 13 godina, obimom i formom manji list od *Bosanskog vjestnika*.¹⁰⁸ *Bosna* će imati nekoliko različitih urednika, od kojih je najpoznatiji Mehmed-Šakir Kurtćehajić, koji će nakon stečenog iskustva pokrenuti list *Sarajevski cvjetnik*.¹⁰⁹ U vrijeme ustanka 1876. godine, zbog vanrednog stanja u Hercegovini, izlaziti će zvanični list *Neretva* konceptom sličan *Bosni*, već nakon jedne godine list je ugašen.¹¹⁰

Ukidanje klasičnog sistema znatno mijenja društvene prilike, izjednačeno je stanovništvo u vijeću i sudstvu, promijenjen klasični zemljoposjedni sistem, izražen je proces čiflučenja, kao i trgovačka razmjena, financijski su ojačali nemuslimani, što stvara novu elitu. Posebnu prijetnju promjena osjećaju najbogatiji slojevi muslimanskog društva, konzervativni pristup novim ekonomskim promjenama usmjerava njihovo nezadovoljstvo prema centralnoj vlasti. Latasovim obračunom s vladajućom lokalnom elitom, izražen je strah zemljoposjednika prema gubitku političke i ekonomske dominacije. Kako lokalne snage nisu mogle pružiti otpor i spriječiti nastavak reformi, potrebno je u novim okolnostima steći što bolju poziciju.¹¹¹ Iako je primaran zadatak muslimanske elite zaštita agrarnih odnosa, zbog sve većeg vanjskog pritiska za promjenama, doći će i do kulturoloških promjena.¹¹² Tolerancija koja je krasila Osmansko Carstvo u klasičnom periodu nije dovoljna, izjednačavanje stanovništva je značilo izostajanje ranijih obrazaca ponašanja i postupaka prema nemuslimanima, koji su politički, društveno, ali i ekonomski u potpunosti parirali

---

¹⁰⁶ Ignjat Sopron, kao vlasnik štamparije u Zemunu, zadužen je za pokretanje štamparije u bosanskom ejaletu. Kruševac, *Bosanskohercegovački listovi*, 27

¹⁰⁷ *Bosna*, I, 1, 28. V 1866.*,

*datum po Gregorijanskom kalendaru

¹⁰⁸ Kruševac, *Bosanskohercegovački listovi*, 41

¹⁰⁹ *Ibidem*, 50

¹¹⁰ *Neretva*, I, 1., 02. III 1876., Biblioteke grada Sarajeva, Digitalna biblioteka, <http://digital.bgs.ba/neretva>

¹¹¹ *Bosanski prijatelj*, sv. III, 1861., 44.

¹¹² Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 81

muslimanima.¹¹³ Nepovjerenje prema nemuslimanima se odrazilo i na osmansku vojsku, jer se želi zadržati islamski karakter, pogotovo kada se borbe odvijaju protiv kršćanskih ustanika iz graničnih područja.¹¹⁴ Nacionalno buđenje susjednih zemalja, pogotovo utjecaj iz već formirane srpske kneževine i Habsburške Monarhije na kršćane, kreira averziju prema osmanskoj vlasti, što muslimani percipiraju kao pokušaj uklanjanja islamskog elementa iz Bosne i Hercegovine, te insistiraju na klasičnim islamskim vrijednostima ejaleta. Vlast je također opreznije u postupku prema nemuslimanima, slučaj u Bihaću je primjer, kada se proširi vijest o ustanku raje, vlast vrši temeljite pripreme kako bi kaznila raju.¹¹⁵ Saznanje kako je zapravo riječ o ustanku muslimana, opreznije se pristupa ustanku, za dalje djelovanje traži se odluka vijeća, jer domaći muslimani percipiraju osmansku vlast kao vlastitu i svojim akcijama nisu u pitanje dovodili integritet Carstva.

Posthattihumajunski period aktivirao je vjersko-prosvjetno graditeljstvo u bosanskom vilajetu, u svrhu izjednačavanja stanovništva. Kršćani su iskorištavali mogućnosti koje su im reforme nudile, što motivira muslimansko stanovništvo da se aktivira u podizanju medresa i vjerskih objekata.¹¹⁶ Osim vlasti, podršku pruža i domaća bogata elita, a sama gradnja se percipira kao patriotski čin, vlada inicira narod da pokrene projekte, kako bi preuzeli odgovornost za gradnju, ali i financiranje,

---

¹¹³ Vlasi su sada postali obijesni, nose široke kaiševe I dali su da im se imena uklešu u pečatno prstenje. Prošle sedmice kada sam jahao na svoj majur, sreo sam Kostu, prodavača duhana. Misliš da je prostak sišao s konja kao što je red, dok ne prođem. Taj čovjek je bio tako bezobrazan da je konjem prošao pored mene I samo me kratko pozdravio. *Ibidem*, 80

¹¹⁴ "Međutim, ustanici su bili obaviješteni o pripremama na islamskoj strani, pa su od Crnogoraca zatražili jako pojačanje u vojsci. Kada je tamo stigla islamska vojska..."
"Kada je otišao dvadeset minuta ispred i uspeo se na jedan brežuljak, tada su Crnogorci, koji su se bili posakrivali u zasjede dolini Smrčina a da islamska vojska to nije znala".
"Islamska vojska, pomislivši da je poražena, nije se usudila da ide naprijed prema tvrđavi Nikšić". Muvekkit, *Povijest Bosne 2*, 1096, 1101, 1109.

¹¹⁵ Za kršćane je ostao uobičajen raja, iako je hatihumajunu razlikovanje podanika zabranjeno. Svako razlikovanje ili nazivanje, koje bi smjeralo na to da makar koi razred mojih podložnikah učini manjim od drugoga koga razreda porad vjerozakona, jezika ili koljena, pomrsit će se uvijek iz administrativnog protokola. Zakoni će kazniti svako nepravedno ili uvredljivo nazivanje između privatnih osobah, ili između privatnih osobah ili između vlastitih. *Bosanski prijatelj*, sv. III, 1861., * Hatihumajun
"Vali-paša je pomislio da se to dogodilo među rajom pa je, da bi se taj slučaj riješio, odmah sazvaio sve članove velikog vijeća..." "Ovaj slučaj se ne može uspoređivati se ostalim, pa se njegovo nužno rješenje ne smije odgađati. Ovo je slučaj sličan zaraznoj bolesti "crnog prišta", što dalje traje sve se više širi i neophodno je potrebno da se njegova iskra, koja izaziva bunu, čas prije ugasi". Muvekkit, *Povijest Bosne 2*, 1103-1105.

¹¹⁶ U Bihaću će se graditi medresa, već se dovodi kreč i druga građa, u ovom djelu naredi naš kajmekam Rauf-beg da se po građanstvu ponište ko šta ima priložiti, te se tako spisak podnese među turskim trgovcima. *Bosanski vjestnik*, I, 3. 21. IV 1866.

kako ne bi dodatno teretili državnu blagajnu.¹¹⁷ Razvoj prosvjetnih institucija je u skladu s novom državnom politikom, prioritet je stavljen na podizanje cjelokupnog državnog sistema na europski civilizacijski nivo, prvo kroz infrastrukturni razvoj u svrhu povezivanja vilajeta, a nakon toga i kroz razvoj društveno prosvjetnih institucija.¹¹⁸ Ministarstvo prosvjete želi u svim krajevima Carstva uspostaviti kontrolu nad školama, kako bi kroz nove škole osigurali stanovništvu barem osnovno znanje. Nered je vladao u obrazovnom sektoru, ministarstvo zahtijeva od valija spisak osnovnih škola, njihovo stanje, način funkcioniranja i financiranja.¹¹⁹ Namjera reforme prosvjete pokazana je *Zakonom o školstvu* 1869. godine.¹²⁰ Prosvjetne promjene nam nude percepciju muslimanskog stanovništva, koje nije striktno vezana za vojno-političku reformu, već za kulturnu. Po načinu financiranja postoje dvije vrste škola u Carstvu, prve su ustanovljene zadužbinom iz koje se financiraju učitelji, druge škole su ustanovljene narodnim sredstvima i narod ih održava. Najveći broj škola financiran je preko narodnih priloga, dok su vilajetski upravitelji ministarstvima samo podnosili izvještaje o otvaranju škola i njihovom statusa, bez kontrole funkcioniranja istih škola.¹²¹ Muslimanska percepcija prosvjetne reforme, ovisila je o percepciji uleme, konzervativna ulema nije blagonaklono gledala na osnivanje ruždija, koje su prvi korak ka sekularnom školstvu, što je uvjet odbijanja roditelja za slanje djece u škole.¹²² Konzervativni pristup školstvu uvjet je velike neobrazovanosti u vilajet, ministarstvo prosvjete želi angažirati cijelu zajednicu u svrhu podizanja obrazovanja.¹²³ Važnu ulogu za poboljšanje obrazovanja imat će valija Safvet-paša koji je naslijedio Topal Šerif Osman-pašu. Zaslužan za reformu školstva u Carstvu, želi poboljšati stanje prosvjete u Bosni. Angažman valije na reformi prosvjete, prilika je za bogate slojeve zajednica za isticanje tako će znatno doprinijeti financiranju škola.¹²⁴

Sarajevski cvjetnik je angažiran na sprečavanju nacionalne propagande iz susjednih zemalja, braneći integritet osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini, te nudi percepciju odnosa muslimanske

---

¹¹⁷ *Bosna*, II, 71., 7. X 1867.

¹¹⁸ *Bosanski vjestnik*, I, 24, 17. IX 1866.

¹¹⁹ *Bosna*, IV, 148., 12. IV 1869.

¹²⁰ Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 320

¹²¹ "Pismom mutesarifa zborničkog sandžaka javlja se da u Birču hrišćanska opština, koja broji trideset do četrdeset kuća, nije dosada imala škole...do prije nekog vremena načinjena je narodnijem prilozima nova škola... već su u njoj počela djeca nauke slušati." *Bosna*, V, 22. III, 1870.

¹²² Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 290.

¹²³ *Bosna*, IV, 141., 22. II 1869.

¹²⁴ *Sarajevski cvjetnik*, I, 26, 26. VI 1869.

elite prema nacionalnim pokretima.¹²⁵ Kritike koje su dolaze van Bosne i Hercegovine, percipirane su kao zlonamjerne, pogotovo prema Topal Osman-paši, jer potiču vijesti o iskorištavanju kršćana.¹²⁶ *Cvjetnik* te vijesti promatra kroz prizmu zavisti prema uspješnoj upravi, kršćani nisu iskorištavani, nego položaj im je materijalno i moralno napredovao.¹²⁷ Jednakost nemuslimana se percipira na klasični način kroz sistem tolerancije, pravi se poredba s glavnim kritičarima uprave, Rusijom i Austro-Ugarskom, te njihovim postupcima prema "neprijateljima" vlasti. Osmanska uprava je nemuslimanima omogućila manja poreska davanja, tolerantno postupaju agitatorima koji promiču antiosmanske ideje, primjer je hapšenje i suđenje učitelja Vase Pelagića, promicatelja ruske i srpske nacionalne ideje, koji je za djela dobio male kazne.¹²⁸ Posebno je angažiran urednik *Sarajevskog cvjetnika* Mehmed Šakir Kurtćehajić koji kroz prozne tekstove promovira napredak reformi i jednakost naroda, smatrajući kako je vilajetska uprava osigurala jednakost nemuslimanima.¹²⁹ Listovi u osmanskome periodu nam nude prije svega muslimansku percepciju društvene jednakosti. Ograničenost na državne listove i listove bliske upravi, ne nudi širu muslimansku percepciju, kao i za ostale konfesionalne grupe nedostaje percepcija podređenih slojeva društva, zbog čega je rad usmjeren na percepciju viših slojeva društva i kao takav promatra percepciju lokalne elite prema društvenim promjenama. *Cvjetnik* je imao dozu slobode u pisanju, ali ostaje usko vezan uz državni politički diskurs. Kritika uprave ostaje jedino kod listova van Bosne, koji temelje svoju percepciju na vijestima "povjerljivih ličnosti" iz vilajeta. Dominantna muslimanska percepcija prema društvenom izjednačavanju je kako su prava kršćana su jednaka muslimanima, slobodno grade crkve, kršćanski činovnici su u manjim i većim službama, pohađaju turske škole te imaju čiflučka dobra.¹³⁰ Srpski listovi nisu jedini vanbosanski kritičari osmanske uprave. Zagrebačke *Narodne novine* i zadarski *Narodni list*, pišu o zatvaranju škola, kao i progonima profesora, navodeći slučaj Vase Pelagića.¹³¹ Javni diskurs kreiran je iz jednog središta,

---

¹²⁵ Kruševac, *Bosanskohercegovački listovi*, 57

¹²⁶ *Sarajevski cvjetnik*, I, 9, 27. II 1869.

Sarajevski cvjetnik, I, 46, 13. XI 1869.

¹²⁷ *Sarajevski cvjetnik*, I, 13, 27. III 1869.

¹²⁸ *Sarajevski cvjetnik*, I, 19, 8. V 1869.

Sarajevski cvjetnik, I, 46, 13. XI 1869.

¹²⁹ Molitva cvjetnika - razgovor muslimana i kršćanskog trgovca u hanu u Kiseljaku, *Sarajevski cvjetnik*, I, 14, 3. IV 1869.

Priča Ljubomira Nenadovića o slavuju i kukavici, *Sarajevski cvjetnik*, I, 15, 10. IV 1869.

¹³⁰ Rasprava *Sarajevskog cvjetnika* s srpskim listom *Vidovdan*, *Sarajevski cvjetnik*, III, 13, 3. IV 1871

¹³¹ *Sarajevski cvjetnik*, I, 34, 21 VIII 1869.

Vilajetske štamparije, svjestan, kako za izjednačavanje stanovništva nije učinjeno dovoljno. Patriotizam cjelokupnog stanovništva se može ostvariti tek kad država osigura sva prava za svakog stanovnika pojedinačno.¹³² Borba za jezik kao važan element nacionalnih pokreta izražena u listovima. U zvaničnom listu *Bosna* jezik nazivan bosanskim, kao i u *Bosanskom vjestniku*, dok u *Cvjetniku* jezik lista je srpski.¹³³ Mehmed Kurtćehajićev list izdaje se na srpskom jeziku, što je suprotno percepciji koju kreira Ignjat Soprona u memoarima, koji ističe zabranu korištenja srpskog imena.¹³⁴

Nakon Latasove akcije ukinut je klasični sistem i u bosanskom ejaletu, muslimanska elita se našla na političkom raskrižju, prihvatit reforme značio bi gubitak ranijih povlastica, dok suprotstavljanje vlastima išao bi na ruku nacionalnim pokretima koji žele ukloniti Osmanlije iz Bosne. Borba protiv nacionalnih pokreta treba ujedinjenu domaću elitu i vlast, pogotovo što antiosmanski diskurs ne pravi razliku na domaće i strane muslimane, gdje su svi zajedno su postali neprijatelji nacionalnom razvoj i nacionalnoj državi. Pitanje jednakosti je “kamen spoticanja” nacionalno-konfesionalnih grupa, muslimanska percepcija koja dominira zvaničnim listovima, suprotstavlja se antiosmanskome diskursu u susjednim zemljama, smatrajući kako nemuslimani u privatnom i javnom životu imaju jednaka prava kao muslimani.

2.3. Agrarno pitanje i nacionalni razvoj pravoslavnog stanovništva

Negativna percepcija osmanske uprave kod pravoslavnog stanovništva nije izražena kroz cijeli tanzimatski period, poput katolika i pravoslavci su iščekivali reforme.¹³⁵ Kreira se percepcija, kako osmanski sistem i pored reforme ovisio je o volji lokalnog moćnika, čije odluke su zapravo zakon, dok njegov karakter predstavlja način njegove uprave. Usporeno provođenje reformi kreira narativ o cilju reformi, uprava zapravo želi steći blagonaklonost muslimana, ne mareći na potrebe ostalog stanovništva. Poput Mažuranićevog putopisa *Pohod u Bosnu*, pravoslavne kronike su pružale percepciju nesigurnih vremena, čak i u tanzimatu, muslimani zadržavaju potpunu slobodu,

---

¹³² *Sarajevski cvjetnik*, II, 30, 25. VI 1870.

¹³³ *Sarajevski cvjetnik*, I, 25, 19. VI 1869.

¹³⁴ *Bosanski vjestnik*, I, 7, 21. V 1866.

¹³⁵ Čokorilo Prokopije, Joanikije Pamučina, Staka Skenderova, *Ljetopisi*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1976., 47

zbog čega su često na ekstremne načine kršćani ubijani, gdje počinitelji nisu kažnjeni, a razlog je "da vlaha bude manje".¹³⁶ Ljetopisi nude prije svega novu percepciju nižih slojeva, kritiku za loše stanje pravoslavnog seljaštva snose i bogati slojevi pravoslavnog društva, koji nisu stajali u zaštitu kršćana u žalbama protiv službenika koji su dodatno teretili narod.¹³⁷ Poreski teret na stanovništvo nije bio ograničen samo na nemuslimane, javlja se zajedničko djelovanje seljaka svih konfesija protiv vlasti.¹³⁸ Promjene su primjetne tek dolaskom Tahir-paše, kada je tanzimat značajno utjecao na pravoslavno stanovništvo u bosanskom ejaletu, brojna zajednica iskoristila je ekonomske olakšice, stvoren je bogati sloj trgovaca, što se odrazilo na razvoj i gradnju institucija, prije svega crkvenih, ali i prosvjetno-kulturnih.¹³⁹ Srpska nacionalna ideja proširila se među pravoslavnom elitom, kroz institucije pravoslavne crkve ekskluzivan je jedan nacionalni identitet, koji je u potpunosti preuzeo i vjersko-prosvjetne općine.¹⁴⁰ Muslimanska percepcija je izjednačavanje stanovništva promatrala kroz zakonske dozvole obnove i gradnje crkava, zanemarujući probleme oko obnove crkava i oduzete crkvene zemlje, te učestalo pretvaranja u čifluke. Zajednice su u okviru novih zakonskih prava ovisili o volji valija i kajmekama, bez efikasne provedbe zakonskih regulativa, tako je stvorena ovisnost o lokalnim vlastima. Slučaj u Starom Majdanu, čak 12 godina nakon dozvole sultana, izgradnja crkve kreće tek odlukom kajmekama koji otklanja sve poteškoće.¹⁴¹ Ovisnost o upravi nije spriječila intenziviranu gradnju crkvi, jačanjem zajednice nastaju obimniji projekti poput gradnje bogoslovije¹⁴² i bogoslovnog zavoda.¹⁴³ U javnim

---

¹³⁶ Čokorilo, Pamučina, Skenderova, *Ljetopisi*, 51, 53

¹³⁷ *Ibidem.*, 180-181 * žalba franjevacu u Istanbulu, pravoslavni trgovci stali u zaštitu Fazli-paše

¹³⁸ Popović Vasilj, *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul-Medžida 1839. - 1861.*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1949., 55

¹³⁹ "koje svijet naš manastirima naziva, no koje nisu ni nalik na ono, što se po drugim krajevima pod tim imenom razume. Umnoži svete hramove, u kojima se može Bogu moliti za svoje. Tako prije godinu dana podigao je bojažljivi svijet i manastir Irmanj, koju prije osamdeset godina spaljen bio prilikom dubrovačkog rata." *Bosanski vjestnik*, I, 4, 28. IV 1866.

¹⁴⁰ Čitateljska učionica u Sarajevskoj pravoslavnoj općini, od kandidata traži da je rođen Srbin pravoslavne vjere, te sudjeluje u crkvenim aktivnostima. *Bosna*, II, 67, 9. IX 1867.

¹⁴¹ *Bosanski vjestnik*, I, 9, 4. VII 1866.

¹⁴² Otvorit će se bogoslovija u Banja Luci, za podizanje ima se najviše njegovom visoko preosveštenstvu gospodinu mitropolitu Ignjatiju blagodariti, počem je od prvi položio temelj tom bogougodnom djelu. *Bosanski vjestnik*, I, 10, 11. VI 1866.

¹⁴³ Još 1857. godine, pokušalo se trudom dobri i revnosni radenika crkveni, da se utemelji bogoslovski zavod, u Hercegovini, najprije u Mostaru, zatim u manastiru Žitomisliću. *Bosanski vjestnik*, I, 13, 2. VII 1866.

listovima se uključuju i pravoslavni intelektualci sa iskustvom europskih škola, koji predlažu dodatne reforme, tako Lukijan Petrović iznosi ideju o *višoj narodnoj školi*, kojoj je za osnivanje potrebna komisija svih naroda u vilajetu kako bi se načinio program za rad i širenje tih škola.¹⁴⁴ Esej je dao dozu i nacionalnih narativa, pravi razlika između Turaka, Srba i katolika, što je pokazatelj raširenosti nacionalnih pokreta, ali i odnosa prema domaćim muslimanima.

Pravoslavnu percepciju jednakosti promatramo kroz dva pristupa, prvi je slobodno nacionalno djelovanje, dok drugi je agrarno pitanje i socijalno izjednačavanje stanovništva, što ustankom postaje jedinstvena percepcija. Krivci za nejednakost i osiromašenje zajednice pronađeni su u vladajućim strukturama, iako su primjetne kritike i prema pravoslavnoj eliti, one su često kreirane van pravoslavnog diskursa.¹⁴⁵ Što ne oslobađa krivnje domaću vlast, koja otvoreno zahtijeva mito kako bi djelovala, tako zajednice ovise o stranoj financijskoj pomoći, kako bi funkcionirale.¹⁴⁶ Na percepciju utječu i strani izvještaji, koji su pak pod utjecajem nezadovoljnog stanovništva, stvara se narativ o bezakonju i kako je borba protiv korupcije nemoguća.¹⁴⁷ Narodno financiranje pravoslavnih općina ostavlja prostora za utjecaj stranih zemalja, prije svega Rusije, koja kroz financijske akcije najviše pomaže pravoslavnim školama, posebno se isticao ruski konzul Kudrjacev, koji je često nastupao protiv osmanske vlasti.¹⁴⁸ Poboļššan ugled Rusije, pomagao je i u stjecanju strateške pozicije, sultan je podržavao financiranje zajednica zbog promocije jednakosti stanovništva, ali i nije imao moći suprotstaviti se.¹⁴⁹ Na ruku vlastima nisu išli ni izvještaji stranih konzula, koji ističu sistemsku nejednakost nemuslimana, poput svjedočenja na sudu, ali i odnosu države prema nemuslimanskim vjerskim službenicima koji se zatvaraju i vlast za njihovo

---

¹⁴⁴ *Sarajevski cvjetnik*, III, 32, 9. X 1871.

¹⁴⁵ Tajnik Dževdet-paše, Vasa Pashko, piše kako postoji nesrazmjer uloženog u razvoj školstva i izgradnju crkava sa poreskim obvezama kojim svećenstvo tereti stanovništvo, koje je jedan od krivaca za teško stanje pravoslavnog stanovništva. Pasco, *Bosna i Hercegovina*, 36

¹⁴⁶ Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 300

¹⁴⁷ Popović Vasilj, *Agrarno pitanje*, 40

¹⁴⁸ *Sarajevski cvjetnik*, I, 3, 16. I 1868.*

*datum u Sarajevskom cvjetniku su julijanskom kalendaru datum je 16. I 1869., datum po gregorijanskom je 28. I 1869. Senada Dizdar u bibliografiji Sarajevskog cvjetnika, o ovom konkretno broju govori o pogrešnom tiskanom datumu. U daljem korištenju, Sarajevskog cvjetnika, koristit ćemo njezine prepravke brojeva i datuma lista. Dizdar Senada, *Bibliografija Sarajevskog cvjetnika: prilog povijesti knjige.*, (Filozofski fakultet Sarajevo, 2017.) *Sarajevski cvjetnik*, III, 34., 23. X 1871.

¹⁴⁹ Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 305

oslobađanje traži otkup.¹⁵⁰ Strani izvještaji su podsticali negativnu percepciju prema upravu, narušavajući muslimansku percepciju tolerancije, razloge neefikasnosti reforme nalazeći u mržnji prema kršćanima.

Razvoj srpskog nacionalnog pokreta obuhvatio je elitne slojeve pravoslavnog stanovništva u Bosni i Hercegovini, koji su pod snažnim utjecajem vanjske politike iz Srbije. Politika oblikovana najvećim dijelom kroz program Ilije Grašanina, Bosna i Hercegovina je trebala “oslobođenje”, u tu svrhu iz Srbije će djelovati mreža agenata. Program je prvenstveno vezan za nacionalno djelovanje, a ne za socijalno, tako nisu zastupali radikalnu agrarnu promjenu.¹⁵¹ Nacionalni program kreira antiosmanski diskurs, pogotovo u narativima su iskorištene negativnosti u čifluškom sistemu, tako dominira slika o nasilnom čiflučenju u srpsko-pravoslavnom javnom, a kasnije i naučnom diskursu.¹⁵² Agitiranje protiv načina obrade zemlje i isticanje negativnih primjera čiflučenja, označit će početak borbe protiv osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini.¹⁵³ Dva su osnovna davanja čifčije desetina, kao osnovni državni porez prema kojem su se ravnali ostali porezi, te davanja prema čifluk-sahibijama koja su se povećala s devetine na trećinu.¹⁵⁴ Zbog potreba države za novcem, desetina ide u zakup, uz uvjet mora biti najmanje jednaka prošlogodišnjem iznosu što povećava teret čifčije.¹⁵⁵ Nije bilo konfesionalnog ograničenja kod zakupa, često su i kršćani postajali zakupnici, ukoliko su si mogli priuštiti.¹⁵⁶ Godišnja davanja su najviše pogađala kršćansko stanovništvo, koji bez obzira na status, u odnosu na muslimana istog statusa zbog vojnog poreza imaju davanja veća za 20%, još se od sredine 19. stoljeća do ustanka 1875. godine bilježi rast davanja cjelokupnog seljaštva.¹⁵⁷ Cijena tanzimatskih reformi pala su na leđa seljaka, koje država od zakupnika nije uspjela zaštititi.¹⁵⁸ U ekonomskoj krizi, dodatna

---

¹⁵⁰ Popović Vasilj, *Agrarno pitanje u Bosni*, 119

¹⁵¹ Jelavich, *History*, vol. 1, 351

¹⁵² Aličić, *Pokret*, 62

¹⁵³ *Буне и устанци у Босни и Херцеговини у ХИХ веку*, ur. Fuad Slipčević, Војноисториски институт ЈНА, Београд, 1952., 21

¹⁵⁴ Hadžibegović, *Postanak*, 35

¹⁵⁵ Ekmečić, *Ustanak*, 15

¹⁵⁶ *Ibidem*, 19

¹⁵⁷ Hadžibegović, *Postanak*, 36-37

¹⁵⁸ Metode prikupljanja desetine od strane zakupnika, gdje su koristili razne metode maltretiranja i mučenja, poput “dimljenja”, spominju se u naučnoj literaturi, ali i u javnim nastupima političara, čak je i dugo godina nakon što Osmansko Carstvo napušta Bosnu i Hercegovinu. Ipak, u javnom diskursu koliko nam je dostupan u Bosni i Hercegovini se ne spominju konkretno, pogotovo kao uobičajeno djelovanje zakupnika, što ne isključuje moguće pojedinačne slučajeve. Slipčević ur., *Буне и устанци*, 29

zaduženja Porta prenosi na vilajete, tako dio državnih zaduženja zahvatio je i Bosnu.¹⁵⁹ Stvorena je percepcija kako država ne dopušta privredni napredak kršćana, čak je nova državna organizacija koja povećava potrebe pala na leđa kršćanske raje.¹⁶⁰

Pravoslavno stanovništvo, pogotovo u pograničnim dijelovima je usmjerenije na nemire i ratove s Crnom gorom, nego prema provođenju reformi, u tom političko-društvenom okruženju pokreće se ustanak.¹⁶¹ Godine 1875., uslijed loše poljoprivredne godine, država se suočava s problemom pronalaska zakupaca desetine, koji su svjesni nemogućnosti seljaka da podmire istu, pogotovo uz niže cijene u susjedstvu.¹⁶² Početak ustanka, obujam, posljedice, te odbijanje za pregovora, pokazuje jasne namjere o dugotrajnoj pripremi za ustanak.¹⁶³ Duži niz godina kreira se percepcija kod pravoslavaca i izražena je agitacija protiv osmanske uprave, kako ne postoji mogućnost potpune suradnje i izjednačavanja stanovništva, jer Osmanlije neće prepustiti nemuslimanima jednakost, zbog čega je potrebno oslobođenje.¹⁶⁴ Izvještaji koji U zvaničnim listovima nije se dobivao dojam ozbiljnosti ustanka, vremenom sve veća usmjerenost Porte i pomoć koju šalju za sprečavanje ustanka govori o ozbiljnosti situacije, Austro-Ugarska, kao sila zainteresirana za ustanak, motrila je odnos vlasti prema nemuslimanima, ali i sudjelovanje Srbije i Crne Gore u ustanku, pratili su uključenje Rusije i novi rat na istoku. Nisu se direktno uključili u ustanak, jedino kroz mađarski list *Pester Lloyd*, vidimo kako su kod Mađara simpatije usmjerene prema ustanicima.¹⁶⁵

Nepovoljna vanjskopolitička situacija nastaje kada Osmanlije gube podršku Velike Britanije, dugogodišnjeg partnera, koja zbog političkih promjena preispituje zalaganje za očuvanje integriteta Carstva. Dominira narativ o sistemskom ugnjetavanju kršćana i socijalnoj nepravdi, što je i uzrok ustanka, uklanjaju tako političku konotaciju ustanka.¹⁶⁶ Odmakom od političkog i

---

¹⁵⁹ *Bosanski vjestnik*, I, 24, 17. IX 1866.

¹⁶⁰ Popović Vasilj, *Agrarno pitanje u Bosni*, 38

¹⁶¹ Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 116

¹⁶² Ekmečić, *Ustanak*, 28

¹⁶³ *Bosna*, X, 474, 26. VII 1875.

Bosna, X, 478, 23. VIII 1875.

¹⁶⁴ *Sarajevski cvjetnik*, III, 13, 03. VI 1872.

¹⁶⁵ Prester Lloyd iznosi za vilajetski list Bosnu, neistinite vijesti, gdje ne prenose zvanične odluke valije i njegovog savjeta koji predstavljaju vlast. *Bosna*, X, 477, 16. VIII 1875.

¹⁶⁶ Radušić Edin, *Bosnian Horrors - Antiturski narativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihove političke posljedice 1875 - 1878*, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2019., 57

nacionalnog pitanja, ustanici su željeli pridobiti na svoju stranu i muslimansko stanovništvo, kreirajući percepciju kako je ustanak zapravo usmjeren protiv vilajetske vlasti i lokalnih zemljoposjednika, sultanov autoritet nikad nije doveden u pitanje sve dok ustanak se ne razvije u rat.¹⁶⁷ U sklopu antimuslimanskog raspoloženja, percepcija ustanka usmjerena je na konstantni strah od odmazde od regularnih ali i neregularnih odreda osmanske vojske. Odmazda u slučaju pobjede Osmanlija, značila bi konačni obračun i masakr nad kršćanima, jedino ih sprječava moguće ujedinjenje kršćanskih zemalja za uništenje Osmanskog Carstva.¹⁶⁸ Zločini koji su opisani, bez obzira jesu li se doista dogodili, predstavljeni su kao uobičajena praksa, sistemsko državno postupanje prema nemuslimanima u vrijeme vanrednih situacija.¹⁶⁹ Sigurnost nemuslimana je narušena i prije ustanka, reforme nisu doprinijele izjednačavanju stanovništva i pružanju sigurnosti, nego su poslužile za dodatno opterećenje ionako ugnjetavanog seljaštva.¹⁷⁰

Vlasti ustanak prvenstveno percipiraju, kroz ekonomski segment, gašenje ustanka spriječilo bi ubrzano ekonomsko srljanje Carstva u suprotnom usporit će planirani civilizacijski razvoj. Okolnosti su prisilile sultana na promjenu velikog vezira, ali i obnovu ranijih reformskih odredbi.¹⁷¹ U svom prvom “reformnom” fermanu, sultan ponavlja odredbe donesene *Hatti-šerifom od Gulhane*, zahtjeva veću produktivnost sudova, kako bi se ubrzano riješili nagomilani problemi u Carigradu i provincijama, ali i spriječila zloupotreba zakupništva.¹⁷² Na taj način pokušavaju se smiriti ustanici kroz ustupke, poput ukidanja desetinske četvrtine, što olakšava plaćanje desetine.¹⁷³ Upute nisu poboljšale funkcioniranje sudova, zbog toga se izdaje carski ferman 11. prosinca 1875. godine¹⁷⁴, kojim uređuje djelatnost sudova, formirana je najviša instanca *Kasacijski*

---

¹⁶⁷ Radušić, *Bosnian Horrors*, 59

¹⁶⁸ *Ibidem*, 76

¹⁶⁹ Radušić Edin, *Dvije Bosne: britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa*, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2020., 190

¹⁷⁰ Radušić, *Dvije Bosne*, 195

¹⁷¹ Carsko ručno pismo, pročitano 2. kolovoza 1875. (29. Džumadel-uhra 1292.)

Novi veliki vezir Mahmud Nedim-paša, imenovan 26. Kolovoza 1875. (24. Redžepa 1292.)
Bosna, X, 481, 13. IX 1875.

¹⁷² *Bosna*, X, 482, 20. IX 1875.

¹⁷³ *Bosna*, X, 489, 8. X 1875.

Administrativna reforma Carstva I sistem vilajeta tražio je dodatnu financijsku injekciju, pogotovo što je državna kasa bila bez gotovog novca. Osim što je uveden zakup desetine 1866 godine i drugi porezi, godinu kasnije se opterećenje seljaka povećalo, tako što je uvedena desetinska četvrtina (četvert'), čime se desetina uvećava za 12.5%
Tepić Ibrahim, *O finansijskom položaju Bosne i Hercegovine u sastavu Osmanskog carstva od 50-tih do 70-tih godina XIX stoljeća u svjetlu ruskih izvora*, Prilozi 37, Sarajevo 2008., 22

sud, kako bi se smanjio utjecaj izvršnog organa na sudski organ, koji su sada u potpunosti razdvojene.¹⁷⁵ U sklopu novih promjena, podanicima je omogućeno pravo izbora muslimanskih i nemuslimanskih članova suda, članova administrativnog savjeta u provincijama, ukoliko su nemuslimani sposobni, bez obzira kojoj klasi pripadaju u skladu s njihovim mogućnostima i sukladno njihovom znanju, mogu postati činovnici. Čifčijama je omogućen otkup zemlje, ukoliko se radilo o slobodnoj zemlji koja se prodaje sudskim putem ili fizičko lice prodaje zemlju, kako im to i omogućava načelo jednakosti u zakonu o nepokretnim dobrima.

Postoji nekoliko razloga zbog čega ove reforme nisu utjecale na ustanike. Tanzimaske promjene su pokazale neefikasnost, vlast je ignorirala nacionalni utjecaj i pokazali su nesposobnost nositi se s novim političkim idejama. Smrt sultana Abdul Aziza i dolazak Abdul Hamida, donijet će Osmanskom Carstvu prvi ustav, kako bi ublažio pritisak Velikih sila, ali nije osigurao uspjeh i sultan ga ukida 1878. godine.¹⁷⁶ Širenje ustanka izvan bosanskog ejaleta i u konačnici rat, nisu mogli okončati vanrednu situaciju minimalnim reformskim promjenama. Nije u javnom diskursu istaknuta jedino kršćanska percepcija nesigurnosti, objava rata Srbije i Crne Gore Osmanskom Carstvu mijenja muslimansku percepciju, koja u ratnim okolnostima ističe osjećaju nesigurnost. Carska vojska, prije svega štiti muslimane i temelje islama u državi, jer države pod ruskim utjecajem ratom žele uništiti islamski svijet.¹⁷⁷ Okončanjem rata i stvaranje prilike za promjenom vlasti na prostoru Bosne i Hercegovine, velike sile su svjesne kako promjena odnosa i nemuslimansko postupanje prema muslimanima, mogu dodatno narušiti odnose, te se odlučuju za humanitarnu intervenciju koja dolazi u obliku Austro-Ugarske okupacije.

---

¹⁷⁴ 13. Zulkade 1292.

¹⁷⁵ *Bosna*, X, 498, 10. I 1876.

Kasacijskim sud koji čini najvišu instancu od svih nizamijskih sudova, dok će apelacioni sudovi biti ujedinjen sa trgovačkim i krivičnim apelacionim sudom, te će se iznova birati predsjednici sudova.

Kasacijski sud, kao najviši sud je primjenjivao kasacijski postupak u kojem ukida presudu i vraća predmet žalbenom (apelacionom sudu). *Proklesis enciklopedija, mrežno izdanje*, s.v. "Kasacija", <http://www.proklesis.lzmk.hr/30325>

¹⁷⁶ *Bosna*, XI, 22. IV 1877.,

Bosna, XI, 29. IV 1877.

¹⁷⁷ *Bosna*, XI, 13. V 1877.

Austro-Ugarska vlast u Bosni i Hercegovini

3. Postokupacijsko uređenje, Kallayev apsolutizam u cilju izjednačavanja stanovništva

3.1. Austro-Ugarski sistem kroz državnu percepciju

Problem istočnog pitanja i briga Velikih sila za integritet Osmanskog Carstva, kroz 19. stoljeće je važno pitanje europske politike. Pariškim mirovnim sporazumom brigu o kršćanima u Osmanskom Carstvu, preuzimaju velike sile. Ustanak i nakon toga rat između Srbije, Crne Gore i Rusije na jednoj strani i Osmanskog Carstva na drugoj, stvorili su priliku za konačno rješenje istočnog pitanja. Rusija je pod okriljem panslavenske ideje, utjecala na pravoslavne narode pod osmanskim i habsburškom upravom, nudeći za cilj konačno oslobođenje. Strah od takvog scenarija, prisiljava Austro-Ugarsku na aktivnije pregovaračko djelovanje. U zapadnoeuropskim zemljama javlja se kršćanska solidarnost, kojom Osmanlije gube važnog saveznika, Veliku Britaniju. Rusija poučena iskustvom iz Krimskog rata, osigurala je neutralnost Austro-Ugarske i nakon diplomatskog stjecanja prednosti, uložila je maksimalne napore i vojno pobijedila Osmansko Carstvo.¹⁷⁸ Pobjedom u ratu, Rusija Sanstefanskim mirom samostalno je riješila istočno pitanje, Austro-Ugarska ostaje izigrana mirom, jer Rusija je dodatno učvrstila svoje položaje na jugoistoku Europe. Austrougarske želje prema Bosni i Hercegovini traju već nekoliko stoljeća, a rezultirali su s nekoliko neuspješnih pokušaja vojnog osvojenja. Pitanje je aktualizirano nakon što je istočna jadranska obala, Napoleonovim porazom, prelazi u ruke Habsburške Monarhije. Tokom ustanka aktivan je ministar vanjskih poslova Austro-Ugarske Gyula Andrassy, vodi pažljivu diplomatsku akciju, prvo kroz notu zahtijeva promjene, a nakon toga nudi mir na ratnom prostoru.¹⁷⁹ Samostalna odluka Rusije o promijeni slike jugoistočne Europe, izazva reakciju Velikih sila. Berlinskim kongresom koji započinje 13. lipnja 1878., u točno mjesec dana pregovora adaptiran je Sanstefanski mir. Odlukom kongresa Austro-Ugarska je dobila mandat za okupaciju Bosne i Hercegovine, dok sultanu kao utjeha ostaju suverena prava okupirane pokrajine.¹⁸⁰ Unutar

---

¹⁷⁸ Jelavich, *History vol. 1*, 356

¹⁷⁹ U okviru svoje diplomatske akcije predlaže reforme koje bi pod nadzorom europske komisije Porta provodila, u okviru reformi ukinuo bi se zakup poreza, porez bi se koristio u pokrajinama u kojima je prikupljan i poštovala se vjersku jednakost. Imamović, Mustafa, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH od 1878 – 1914.*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1997., 13

Bosne i Hercegovine se javilo nezadovoljstvo odlukom kongresa, muslimani i pravoslavci formiraju 5. srpnja 1878. *Narodni odbor*, koji preuzima i organizira otpor.¹⁸¹ General Josip Filipović vojnim pohodom okončao je otpor, učvrstio vojne položaje u Bosni i Hercegovini, ali i u novopazarskom sandžaku kako bi se dodatno osigurala novoformirana granica.

Berlinski kongres nije odredio uvjete pod kojima će se desiti prijelaz vlasti u Bosni i Hercegovini, članom XXV Berlinskog kongresa određena je okupacija, uz mogućnost vojnog zaposjedanja Sandžaka. Problem Sandžaka i način uprave nad Bosnom i Hercegovinom, djelomično su riješeni na konvenciji potpisanoj između Austro-Ugarske i Osmansko Carstva 21. travnja 1879. u Carigradu.¹⁸² Najvažnije pitanje konvencije su prihodi koji nastaju unutar Bosne i Hercegovine i njihova svrha, odlučeno je kako neće služiti za financiranja Monarhije.¹⁸³ Zbog dualnog sistema Austro-Ugarske, Bosna i Hercegovina, je zapravo pridodana kao posebno tijelo ili *corpus separatum* s posebnim prilagođenim sistemom u odnosu na ostatak Monarhije.¹⁸⁴ Poseban status, ograničio je mogućnosti kreiranja narodnog predstavništva u Zajedničkoj vladi i parlamentima dualne Monarhije, sve odluke se donose bez volje naroda.¹⁸⁵ Uprava Bosne i Hercegovine, zbog specifičnog statusa pripadala je Zajedničkom ministarstvu vojske, dok civilna vlasti pripada kabinetu Zajedničkog ministra financija. Car i kralj je najviša zakonodavna instanca i većina donesenih carskih naredbi pretvorena je u zakone. Donošenjem *Zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovine*, formirana je Zemaljsku vladu, na čelu sa Zemaljskim poglavarom koji vrši nadzor

---

¹⁸⁰ Imamović, *Pravni položaj*, 15

¹⁸¹ *Ibidem*, 15

¹⁸² Na konvenciji je potvrđena suverenost sultana, te je muslimanima zagarantirana sloboda vjeroispovijesti, pogotovo im je važna veza s kalifom u Carigradu, uz naravno zagarantirane lična imovinska sloboda i sigurnost života. Osmanlije će moći raspolagati svojim oružjem koje je preostalo nakon povlačenja iz Bosne i Hercegovine, za njih jako važno pitanje jeste novac koji će u kovanom i papirnom obliku ostati u opticaju. *Ibidem*, 17

¹⁸³ *Ibidem*, 20

¹⁸⁴ Vanjski status Bosne i Hercegovine nije riješen Carigradskom konvencijom, Monarhija mimo dogovora preuzima vanjski suverenitet stanovništva i pokazuje istinsku vlast. Stanovništvo Bosne i Hercegovine ima status zemaljskog pripadništva, čime im je uskraćeno političko pravo koje imaju ostali građani Austro-Ugarske, ali i pravo koje imaju građani Osmanskog Carstva Više o državnopravnom položaju Bosne i Hercegovine u Austro-Ugarskoj Monarhiji, Imamović, *Pravni položaj*, 21-36

¹⁸⁵ Kapidžić, Hamdija, *Hercegovački ustanak 1882*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973., 23

nad privremenom upravom.¹⁸⁶ *Zakon o upravljanju* je pojednostavio sistem donošenja zakona, donosila bi se carska naredba, svaka naredba cara i kralja automatski postaje zakonom.¹⁸⁷

Nakon okupacije nova vlast obavijestila je stanovništvo kako ne žele žuriti s donošenjem novih zakona, suprotno obećanju na kongresu, austrougarski i osmanski zakonodavni principi su različiti te ih je trebalo proučiti, kako bi se uvidjeli nedostaci.¹⁸⁸ Osim zakona koji regularno donosi Zemaljska vlada i Zajedničko ministarstvo financija, sačuvana je nekolicina zakona iz perioda osmanske uprave.¹⁸⁹ Vjerska prava kršćana i jevreja su uvršteni u zakone Austro-Ugarske, dok vjerska prava muslimana određena su Carigradskom konvencijom. Monarhija je regulirala odnose sa vjerskim zajednicama konkordatima prvo sa pravoslavnom crkvom i Carigradskom patrijaršijom u ožujku 1880., a nakon toga i sa katoličkom crkvom u Vatikanu u lipnju 1881. godine. Fazu provizornog uređenja i prilagodba austrougarskog sistema u Bosni i Hercegovini traje do sredine 1882.¹⁹⁰ Faza započinje donošenjem austrijskog pravnog sistema, *Krivičnim zakonom* 1. rujna 1879., te *Procesnim zakonom* 1. siječnja 1881. godine. Uspostavom Vrhovnog suda, započinje izgradnja i organizacija nove uprave i sudstva koja znatno eliminira osmanske pravne zakone.¹⁹¹ Potpuna vlast nad prostorom Bosne i Hercegovine iskazana je ukidanjem konzulata Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini, što slijede i ostale velike sile, čime sultanov suverenitet gubi na značaju.¹⁹² Faza provizornog uređenja, završena je dolaskom Kallaya i reorganizacijom civilne uprave. U novoj fazi sudstvo će dobiti konačan oblik, svoj vrhunac doseže pred aneksiju kada reformom započinje posljednja faza uprave u Bosni i Hercegovini.¹⁹³

Najvažnija odluka carigradske konvencije je o upravljanju prihoda Bosne i Hercegovine, odlučeno je kako mogu služiti samo za njene potrebe, poput troškova građanske uprave, službe državnih organa itd. *Trgovački zakon* iz 1860. vrijedi i nakon okupacije, što Monarhija postepeno oblikuje

---

¹⁸⁶ Imamović, *Pravni položaj*, 29

¹⁸⁷ *Ibidem*, 40

¹⁸⁸ *Bosansko-hercegovačke novine*, I, 3, 8. IX 1878.

¹⁸⁹ Kako su Carigradskom konvencijom zaštićena prava muslimana, zadržani su propisi iz islamskog i osmanskog prava, kao i šerijatski sudovi. Ostale vjerske skupine dobili su isti tretman, važili su raniji propisi rimokatoličkog i pravoslavnog kanonskog prava, kao i običajnog prava Jevreja. Imamović, *Pravni položaj*, 37

¹⁹⁰ Bečić Mehmed, *Austrougarska reforma pravosuđa i građanskog postupka u Bosni i Hercegovini*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 2015., 111

¹⁹¹ Imamović, *Pravni položaj*, 41

¹⁹² Kasumović, Amila, *Djelatnost konzulata u Bosni i Hercegovini u prvim godinama austrougarske okupacije 1878-1881.*, Godišnjak ANUBIH, Sarajevo, 2014., 247

¹⁹³ Bečić, *Austrougarska reforma*, 112

svojim potrebama, tako je tek u okviru druge faze austrougarske uprave donesen je novi trgovački zakon.¹⁹⁴ Bosna i Hercegovina početkom 1880. pristupa jedinstvenom carinskom području, još jedan pokazatelj nepoštivanja odredbi Carigradske konvencije.¹⁹⁵ Postavljena je potpuna barijera i vanjska carina na granici prema susjednim državama Srbiji, Osmanskom Carstvu i Crnoj Gori. Austro-Ugarska želi osigurati protok kapitala, ali i zaštititi granicu od nekontroliranog protoka ljudi i robe kako bi se stvorili temelji za novi finansijski sistem. Uključenjem u Austro-Ugarski carinski sistem, bosanskohercegovačka privreda se usmjerava prema Zapadu, kako bi smanjili ekonomski i kulturološki utjecaj susjednih zemalja, uključujući i Osmansko Carstvo.¹⁹⁶ U svrhu zaštite granice, postavljene su carinske i finansijske straže uzduž granične linije, osim robe kontrolirali su boravak stranaca u Bosni i Hercegovini.¹⁹⁷ Postavljanjem kontrole na granici ostvarena je monopol na privrednim dobrima, kako bi zaštitili dobra važna za tržište u Monarhiji.¹⁹⁸ Konačan udarac osmanskom privrednom utjecaju je zabrana korištenja osmanskog papirnog i bakrenog novca, suprotno Carigradskoj konvenciji, dopušteno je korištenje zlatnog, srebrnog i dijela sitnog novca, čime je osmanski novac uvršten u skupinu inozemnog kovanog novca.¹⁹⁹

---

¹⁹⁴ *Bosansko-hercegovačke novine*, III, 59, 22. VII 1880. *”stavljaju se sljedeće odredbe dodatka k turskomu trgovačkomu zakonu o mjeničnim prosvjedima do obćeg znanja”..

¹⁹⁵ *Bosansko-hercegovačke novine* III, 1, 01. I 1880.

¹⁹⁶ U slobodnom neograničenom prometu sa moćnom i bogatom monarkijom stupa Bosna i Hercegovina, ujedno na poprište velike svetske trgovine, pak će trud i znoj radina i marljiva Bošnjaka i Hercegovca u napućenoj Austro-Ugarskoj i kroz Austro-Ugarsku daleko preko granicah njenih bogatu nagradu steći, kad plodove si otačbine slobodno zamjenjivati mogao... *Bosansko-hercegovačke novine*, III, 5, 11. I 1880

¹⁹⁷ *Bosansko-hercegovačke novine* III, 8, 22. I 1880

¹⁹⁸ Uređenje postojećeg monopola na duhan i sol, ter drugih i daćah i odnošajah trajno provesti načinom, koji će što većma udešen i prilagođen biti interesom ovih zemaljah, *Bosansko-hercegovačke novine*, III, 5, 11. I 1880.

¹⁹⁹ *Bosansko-hercegovačke novine*, III, 27, 1. IV 1880.

3.2. Administrativno uređenje i agrarni odnos u službi društvene jednakosti

Jedinstvenim carinskim područjem, reguliranjem novca i drugim ekonomskim odredbama, omogućene su i promjene agrarnog odnosa, te poreskog sistema. Osnovni neposredni porez je desetina, uređena zakonom iz 1871. godine, a plaćana u novcu na osnovu procjene desetinskih komisija.²⁰⁰ Agrarni odnosi i osmanski agrarni zakon su u punom obliku zadržani nakon okupacije, Zemaljski poglavar general Filipović želi ponovno naseliti raseljena selišta dok se ne urede zakoni. Odnosi između čifluk sahibije i čifčije se zaključuju ugovorom koji pruža zaštitu, ali i ugovara obaveze za obje strane.²⁰¹ Vlast je svjesna nagomilavanja neriješenih sporova, tako nadgledanje ugovora vode kotarski uredi koji za zadatak trebaju upoznati stranke sa svim agrarno-pravnim običajima koji vrijede u Bosni i Hercegovini.²⁰² Desetinska povjerenstva su određena odmah nakon okupacije, nakon čega je i održan prvi popis desetine.²⁰³ Najveći doprinos nove uprave je sklapanje pismenih ugovora između zakupnika i zemljoposjednika, što je jedna od odredbi *Saferske naredbe*, tanzimatska upravna vijeća su zaprimala žalbe čifčija o iskorištavanju čifluk-sahibija zbog ustaljene prakse usmenog ugovora između zemljoposjednika i zakupnika čime je ostavljen prostor za dodatna opterećenja seljaka, ali i moguće izbjegavanje obaveza prema zemljoposjedniku.²⁰⁴ Komparirajući zakonske uredbe o popisivanju desetine, vidimo kako *Saferska naredba* okvirno nalaže izdavanje isprava u sandžacima, dok Zemaljska vlada određuje punu proceduru popisa desetine, kojima koordiniraju nadležna kotarska oblast, a procjena se vrši

---

²⁰⁰ Desetina, kao glavni razlog ustanka i na kraju uzrok društvenih promjena, zadržana je, jer njena promjena bi značila radikalno rješenje kojim bi se narušili unutrašnji odnose. *Ramazanski zakon* koji je odredio odnose i kategorizirao obradivu zemlju će se zadržati, kao i regulacija čiflučkih odnosa tj. *Saferska naredba*. Imamović, *Pravni položaj*, 45

²⁰¹ *Ibidem*, 51

²⁰² *Ibidem*, 54

²⁰³ Povjerenstva su slijedili vjersku ravnopravnost, tako je u sarajevskom okrugu, određeni 4 gradska zastupnika i 4 predstavnika seoskih općina, sa omjerom 2 muslimana i 2 kršćana, na čelu povjerenstva bit će gradonačelnik Sarajeva. Odabranim povjerenicima će za popis i prikupljanje desetine, pomagati seoski knezovi sa 2 pomoćnika i to jednim muslimanom i jednim kršćaninom, dok u slučaju narušavanja popisne procedure odgovorni će snositi krivične kazne *Bosansko-hercegovačke novine*, I, 3, 8. IX 1878.

²⁰⁴ *Bosansko-hercegovačke novine*, I, 30, 12. XII 1878.

na licu mjesta koju potpisuju zemljoposjednici i kmetovi i u konačnici odrede dane sljedećeg popisa desetine.²⁰⁵

Monarhija u cilju konačnog rješenja agrarnog pitanja priprema teren za otkup zemlje, način na koji će se to izvesti postaje ključno socijalno, ali i nacionalno-vjersko pitanje. Suprotstavljaju se dva načina otkupa zemlje i to obligatorni ili obavezni i fakultativni način, što prerasta u političku odluku između kršćanskih kmetova i muslimana zemljoposjednika.²⁰⁶ Narodni politički činovnici, su dobili za zadatak upoznati kmeta s pravima i obavezama u novim političkim okvirima.²⁰⁷ Percepciju vlade prema agrarnom pitanju u austrijskim delegacijama predstavlja zajednički ministar financija Jozsef Szlavy, uzrok nezadovoljstva nije u zakonskoj regulaciji agrarnih odnosa, već se zapravo radi o zloupotrebi određenih odnosa, što je i smjer vlasti da spriječi.²⁰⁸ *Bošnjak* krivca vidi u nemaru osmanske vlade, kojoj su nestručne osobe provodile popis desetine, što je razlog čestih sukoba.²⁰⁹ Teze koje *Bošnjak* iznosi se poklapaju s mišljenjem vlade, ali i željama muslimanskih zemljoposjednika, koji žele onemogućiti radikalnu promjenu agrarnog uređenja. Mogućnost obligatornog otkupa nije prihvatljiva Monarhiji, država pokušava zaštititi prava zemljoposjednika, dok kmetovima zaštitu i dogovorenu raspodjelu obaveza. Naknadne promjene

---

²⁰⁵ *Bosansko-hercegovačke novine*, III, 51, 24. VI 1880.

²⁰⁶ Kmetovi su usmjereni ka obligatornom otkupu zemlje, što je oprečno muslimanskim zemljoposjednicima, koji će kroz fakultativni otkup štiti svoje interese. Ovaj sukob će znatno utjecati na novoformirane nacionalne politike. U isto vrijeme vlada priprema kreditni sistem kako bi omogućila kmetovima otkup zemlje, koji zbog svoje nespremnost na zapadnoeuropski kapitalizam su u strahu od dodatnog opterećivanja. Imamović, *Pravni položaj*, 56

²⁰⁷ "U posljednje vrijeme prispjelo je raznovrstnih tegobah u agrarnih poslovih u obće, a napose glede toga, da se razprave neobavljaju onim pospješanjem kako to treba.. Imajući pred očima načelo, da valja zakonita prava agah (zemljoposjednikah) u ovih zemljah što čvršće štiti, dužne su podčinjene političke oblasti težiti za time, da tako aginska kano i knetska prava od nijedne strane nebudu povriedjena, a da se u tom pogledu krieposti stojeće naredbe oblasti u celosti poštuju i vrše. U čem se prava i dužnosti zemljoposdarah (agah) i kmetovah sastoje te na koji nači ista čuvati valja, propisuje naredba od 14. Safera 1276. (11. 9. 1859.), te se zemaljska vlada nalazi prinuždenom ovom sgodom strogo i točno obdržavanje propisah spomenute naredbe političkim oblastim opetovano naložiti.. oblasti dužne su svaku pojedinu tužbu, čim se podnese, pospješanjem riješiti, ter izrečene odluke pravednom strogosti i odvažnosti provadjati... Politički činovnici dužni su osim toga pučanstvo a osobito kmetove kod svake zgođe podučiti, da time što je okupacija ovih zemljah provedena, oni od uslovljenih i od stoljeća postojeći obvezah odriešeni nisu, već da je vlada time, što je odmah nakon provedene okupacije naredbu od 14. Safera 1276 proglasila i uvela. *Bosansko-hercegovačke novine*, III, 70, 29. VIII 1880.

²⁰⁸ *Agrarno pitanje podiglo je više prašine, nego što se moglo poželjati... Pravni odnošaj između vlastele i kmetova u BiH nije bio jedini uzrok ustanku u ovim zemljama; uzrok je ležao više u zloupotrebi odnošaja... Da se oduzme posjed vlasteli bez da im se odšteti, o tome ne može biti govora...Pitanje nije zrelo a jamačno da se ni u buduće ne će skorim moći riješiti* *Bosansko-hercegovačke novine*, III, 88, 31. X 1880.

²⁰⁹ *Bošnjak*, I, 13., 24. IX 1891.

u agrarnim odnosima su minimalne i služe kao nadogradnja postojećeg sistema. Uvođenjem desetinskog paušala ne mijenja se odnos, olakšan je proces popisa desetine i smanjena zloupotreba.²¹⁰

Na čelu Zemaljske vlade je Zemaljski poglavar, kao vojnim komandantom. U prošlosti, potpuna vojna uprava se primjenjivala u vanrednim i kriznim situacijama, jedna od tih je uprava Omerpaše Latasa, kada je nakon vojnog uspjeha cjelokupni prostor Bosne i Hercegovine stavio pod vojnu kontrolu, te na administrativne pozicije postavljao vojne zapovjednike.²¹¹ Upravna vijeća su zadržana i nakon okupacije, *Idare medžlis* na državnoj razini ima novu funkciju i strukturu, ali gubi raniji značaj.²¹² Uspostavljen kao savjetodavni organ, *Idare Medžliss* služi kao pomoć Zemaljskoj vladi pri administrativnom uređenju i regulaciji administrativnih poslova.²¹³ Od samog početka iz Hrvatske pristižu činovnici, koji su prvom Zemaljskom poglavaru generalu Josipu Filipoviću pomogli oko organiziranja vlasti, praksa stranih činovnika nastavljena je i nakon odlaska Filipovića. Zašto domaći činovnici nisu preuzeli funkcije, ministar Jozsef Szlavy smatra kako stvaranje vlade od domaćih činovnika je nemoguće, jer nepismeno i neobrazovano stanovništvo, nije sposobno preuzeti činovničke obveze koje je Monarhija zahtijeva, jer su u Bosni do tada činovnici bili Turci.²¹⁴ Orientalistički pristup je primjetan i za vrijeme Benjamina Kallaya, koji želi podići činovništvo na viši nivo i dovesti na vodeće pozicije ljude kojima vjeruje.²¹⁵ Filipovićev oslonac na činovnike iz Hrvatske, predstavljen je kao hrvatski kurs uprave, što Kallay napušta i mjesta popunjava činovnicima iz Austrije, Češke, Poljske i Mađarske.²¹⁶

---

²¹⁰ *Sarajevski list*, XVIII, 43., 23. IV 1905.

²¹¹ Jelavich, *History vol. 1.*, 349

²¹² *Idare medžlis* se sastojao od 12 članova koju su činila 4 muslimana, 4 pravoslavca, 3 katolika i 1 jevrej, što u odnosu na osmanski period osigurava vjerskim skupinama ravnopravnost. Izbor članova po vjerskoj pripadnosti, ne podrazumijeva i vjerske službenike u vijećima, jer vlast želi promovirati narodne i građanske predstavnike, dok su usluge vjerskih službenika korištene samo u slučajevima rasprave o vjerskim pitanjima. Imamović, *Pravni položaj*, 61, 62

Bosansko-hercegovačke novine, III, 23., 18. III. 1880.

Bosansko-hercegovačke novine, III 27., 1. IV 1880.

²¹³ *Bosansko-hercegovačke novine*, III, 58., 18. VII 1880.

Kapidžić, *Hercegovački ustanak*, 24

²¹⁴ *Sarajevski list*, V, 20., 15. II 1882

²¹⁵ Imamović, *Pravni položaj*, 65

²¹⁶ Juzbašić Dževad, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, ANUBIH, Sarajevo, 1999., 11

3.3. Reakcija stanovništva na vojni zakon, regrutacija u službi jednakosti stanovništva

Uređenjem civilne uprave u Bosni i Hercegovini, stvorena je prilika za vojnu regrutaciju. Problem regrutacije su osmanlije imale još od uvođenja reformirane vojske, muslimani nisu željeli prihvatiti moderne temelje vojne obveze i služiti izvan bosanskog ejaleta, što će riješiti tek Dževdet-paša kada su postavljeni temelji moderne osmanske vojske u Bosni. Austro-Ugarska po okupaciji vrši popis stanovništva kako bi imali procjenu vjerske i socijalne slike, ali i procjenu vojnih kapaciteta za regrutaciju.²¹⁷ Opća vojna obaveza provodi se u cijeloj Monarhiji, osim na području Boke Kotorske, koja je nakon krivošijskog ustanka oslobođena regrutacije. Zajedno s okupiranom Bosnom i Hercegovinom, taj prostor je podvrgnuti regrutaciji za zemaljsku obranu, *Landwehr*.²¹⁸ Vojna obaveza je zahvatila cjelokupno stanovništvo, bez razlike u vjeri, Austro-Ugarska posvećuje pažnju vjerskim osjećajima svakog od vojnika.²¹⁹ U duhu izjednačavanja stanovništva, muslimanima je zbog vjerskih obaveza u odnosu na kršćane i jevreje čiji su propisi već uvršteni u kraljevsku i carsku vojsku, omogućeni slobodni dani petkom i sloboda obavljanja molitve, slobodni dani za Bajrame, hrana će se posebno pripremati, kao i sprovodi koji će se obavljati po Kuranu.²²⁰ Muslimani su očekivali zaštitu Porte, koja kao nositelj suvereniteta bila dužna reagirati na regrutaciju, osmanski poklisari u Beču su zahtijevali jedino nošenje fesa, kao obilježje bosanskohercegovačkih muslimanskih vojnika.²²¹ Regrutacija je predstavljena nužnom za očuvanje mira i reda u zemlji kako bi se sačuvao imetak i zaštitila zemlje od vanjski neprijatelja. Austro-Ugarska je očekivala moguć ustanak, zbog ranijih iskustava na tom području, svjesna problema sa brojem vojnika na novo okupiranom području.²²²

Proglašenjem vojnog zakona 4. studenog 1881. godine situacija postaje napeta kod muslimanskog i srpskog stanovništva u Hercegovini, eskalaciji sukoba nisu pomogli ni muslimanski zemljoposjednici koji su zagovarali mir, kao i pravoslavne policijske snage bliske vlastima. Porta djeluje, tek nakon podizanja ustanka, preko Edem-paše, ulaže protest u postupanje Austro-Ugarske, koja akcije pravda berlinskim ugovorom i ovlastima za osiguranje mira u okupiranom

---

²¹⁷ *Bosansko-hercegovačke novine*, III, 56., 11. VII 1880.

²¹⁸ Kapidžić, *Hercegovački ustanak*, 75

²¹⁹ *Sarajevski list*, IV, 102, 28. X 1881.

²²⁰ *Sarajevski list*, IV, 105., 11. XI 1881.

²²¹ *Sarajevski list*, V, 3., 06. I 1882.

²²² Kapidžić, *Hercegovački ustanak*, 93

području.²²³ Zemaljska vlada uvodi radikalne mjere, u potpunosti su ograničene vojne vijesti iz posjednutih krajeva, kako ustanak ne bi dobio na značaju.²²⁴ Zakonski je ograničena naoružanost stanovništva i odnosi se na cjelokupno stanovništvo, kako bi spriječili širenje ustanka.²²⁵ Vanredna situacija, omogućila je vojnim sudovima da preuzmu ovlasti nad građanstvom, osobe koje su sudjelovale u ustanku, one koji su činili zločine te osobe koje su im pomagale bit će izvedene pred prijeki sud.²²⁶ Uspješnim zakonskim i vojnih potezima, konačan udarac ustanku je donošenje odluke o povratku izbjeglica i određen rok regrutacije, nakon čega se Monarhija mogla posvetiti promjenama unutar Bosne i Hercegovine.²²⁷ Okružnom odredbom od 18. svibnja 1882. godine donesen je *Privremeni statut o ustrojstvu bosansko-hercegovačke vojske* s određenom zakletvom, svoju vjernost vojnici daju caru i kralju Franji Josipu I.²²⁸

Otvorila se prilika Austro-Ugarskoj za radikalnu promjenu državnopravnog uređenja, ipak odlučeno je za mirnije rješenje i postavljanje Benjamina Kallaya za Zajedničkog ministra financija.²²⁹ O mogućoj aneksiji Bosne i Hercegovine govorili su europski javni listovi, smatrajući ustanak savršenom prilikom.²³⁰ Austro-Ugarska smatra kako još uvijek nije vrijeme za promjenu državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine, stanovništvo politički nije spremno nositi se s novim pravima.²³¹ Ustanak je dao mogućnost Austro-Ugarskoj promijeniti pristup i odrediti novi cilj uprave, Kallay je već imao doticaja sa Srbijom, poznao je povijest i političku situaciju na Balkanu. Uprava više neće imati samo vojni karakter, Zemaljski poglavar je zadržao vojnu upravu, dok građanski poslovi su prepušteni zamjeniku, civilnom adlatusu.²³² Građanska uprava je utjecala na stvaranje građanskih ideja, te na razvoj društvenog i kulturnog života Bosne i Hercegovine. Postavljanjem civilnog adlatusa u službu Zemaljske vlade, postavljen je i okvir poslova koje obavlja zemaljska vlada, usmjerilo je novu vlast ka uređenju građanske uprave.

---

²²³ *Sarajevski list*, V, 12., 27. I 1882.

²²⁴ Izvještaje dobivamo od zvaničnih novina, koji obavještavaju o uspjesima c. i kr. vojske. Kao svoj glavni cilj Austro-Ugarske vlasti ističu provedbu zakona, gdje nezadovoljstvo naroda nije posljedica loših zakona, jer vojni ustanici se podižu samo u jednom dijelu zemlje. *Sarajevski list*, V, 24., 24. II 1882.

²²⁵ *Sarajevski list*, V, 22., 19. II 1882.

²²⁶ *Sarajevski list*, V, 48., 21. IV 1882.

²²⁷ *Sarajevski list*, V, 50, 26. IV. 1882.

²²⁸ *Sarajevski list*, V, 60., 18. V 1882.

²²⁹ *Sarajevski list*, V, 70., 11. VI 1882.

²³⁰ *Bosansko-hercegovačke novine*, IV, 37., 26. II. 1882.

²³¹ *Sarajevski list*, V, 26. III 1882.

²³² *Sarajevski list*, V, 93., 04. VIII 1882.

3.4. Reakcija stanovništva na vojni zakon, regrutacija u službi jednakosti stanovništva

Okupacijom se intenzivirao i rad tiskara, što dovodi do sve većeg broja listova. Nakon okupacije se prvo formiraju zvanični listovi, osim zbirke zakona *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, pokrenute su *Bosansko-hercegovačke novine* koje od 1881. godine nose naziv *Sarajevski list*.²³³ Promjena se desila dolaskom Ivana Popovića na mjesto urednika, koji radi na unapređenju i proširenju Zemaljske tiskare u Sarajevu.²³⁴ Razvoj listova prati državni politiku integracije domaćeg stanovništva u svoj društveno-politički sistem, u kojima će sve konfesije jednako biti zastupljene, najbolji način za integraciju jeste kroz podizanje sveopćeg obrazovanja i stvaranje državnog školskog sistema koji u službi Monarhije proizvodi novu inteligenciju i činovništvo. Državnim školama se želi smanjiti utjecaj hrvatskog i srpskog nacionalnog pokreta, ujedno i integrirati muslimane u zapadnoeuropski svijet kako bi se konačno odvojili od Osmanskog Carstva. U razdoblju Kallayeve uprave otvoreno je oko 178 škola, država se orijentirala i na otvaranje srednjih škola, te najviših obrazovnih institucija u zemlji gimnazija.²³⁵ Otvaranjem ženskih škola potencira se integracija i razbijanje tradicionalnog načina života kod žena, dodatna pažnja je posvećena muslimanskim ženama.²³⁶ Pritisak religijskih ustanova i borba protiv nekonfesionalnih škola, izaziva strah o potiskivanju religijskih predmeta i religijskog usmjerenja učenika, vlada je nezadovoljna ovim odnosom prema državnim školama.²³⁷ Najveći pritisak na škole izvršit će srpsko-pravoslavne općine, koje su imale najrazvijeniji školski sistem u Bosni,

---

²³³ Već po okupaciji i ulasku austrougarske vojske u Bosnu i Hercegovinu, general Filipović će formirati tim novinara koje predvodi Jan Lukeš, sa Heinrichom Rennerom i Constantinom Hormannom, osposobit će štampariju i izdati prvi broj zvaničnog lista. Kruševac, *Bosanskohercegovački listovi*, 77

²³⁴ Kao zvanične novine zastupat će prije svega interese Zemaljske vlade i austrougarske uprave, gdje će promovirati vlast i služiti kao glavno obavještajno glasilo o državnim promjenama za šire pučanstvo. Listove koji nisu zvanični, vlast će kontrolirati preventivnom cenzurom. Kruševac, *Bosanskohercegovački listovi*, 88

²³⁵ Kraljačić Tomislav, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882 - 1903)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987., 244-246

²³⁶ *Ibidem*, 248

²³⁷ *U Jajcu otvorena obća pučka škola i od 34 djaka.. Medj ovimi ima samo jedan djak muhamedanske vjere, broj naprotiv koji u nas probudjuje iskreno sažaljenje nad muhamedanskim pučanstvom koje time pokazuje da ne zna cijeniti i užiti se najblagotvornijih uredaba novog mu doba.* *Bosansko-hercegovačke novine*, III, 39., 13. V. 1880.

zabrinute novim školama ideološki suprotne pravoslavnim školama.²³⁸ Pogotovo se ističe problem pisma koje se koristi u školama, latinica postaje dominantno pisme, čak pismo “muslimana”, jer turski jezik i arapsko pismo u javnom životu izlaze iz uporabe. Katolici su prihvatili državne škole, svjesni napretka koji im Monarhija nudi, ujedno ne narušavajući njihove vjerske potrebe, iako će nacionalna politika usporiti razvoj hrvatskog nacionalnog pokreta. Projekt državnih škola je pokušaj sveopćeg obrazovanja u Bosni i Hercegovini, koje je u odnosu na susjedne države i pokrajine u jako lošem stanju. Državne škole se naslanjaju na nacionalnu politiku integralne političke nacije, koju započinje Benjamin Kallay.

Integralna moderna nacija u Bosni i Hercegovini, po Kallayu, ima temelje u osmanskome periodu, točnije u 19. stoljeću kada nastaje ideja o bošnjačkoj naciji.²³⁹ Nositelji ideje su se okupili oko lista *Bošnjak*, uglavnom su predstavnici muslimanske zemljoposjedničke i građanske elite bliski Monarhiji.²⁴⁰ U prvim brojevima *Bošnjaka* istaknut je program lista, nacionalno priznaju Srbe i Hrvate, međutim protive se nacionalnim pritiscima kojima ta dva pokreta žele pridobiti muslimane.²⁴¹ Aktivno su uključeni na približavanju bosanskohercegovačkih muslimana ostatku Europe, ali i Europe muslimanima.²⁴² Percepcija promjena u *Bošnjaku* je i percepcija vladajućih, promjene koju donosi nova uprava je različita u odnosu na osmansku vlast, poštuju običaje i

---

²³⁸ Tužba grčko-istočne bogoštovne općine jednog mjesta gdje je kotarska oblast htjela zvesti školu: ”*takvimi školami misli zapriečiti obstanak ili ustrajanje novih učiona, koje bi uzdržavala bogoštovna obćinate da se uvađanjem latinski pismena želi izstisnuti ćirilica.*

Vlast će promjene objasniti: *Ne uče jedino Hrvati, nego i drugi slovjenski i neslovjenski puci evropski različitih vjeroispovjesti, a ne samo katoličke... nastoji stalno sliedeć načela ravnopravnosti, narodne i vjerozakonske osebine njegovati i štitiiti, te obću prosvjetu pućanstva dizati, kako će se blagostanje ovih zemalja unapriediti u ovakovu smieru. Bosansko-hercegovaćke novine, III, 23., 18. III 1880.*

²³⁹ Temelji koje je koristio iz osmanskog perioda će ujedno predstavljati problem, jer u ranijim periodima bošnjaštvo je vezano za feudalce i muslimane, što uz rašireni srpski i hrvatski pokret, neće dobiti univerzalnost koja je promovirana. Imamović, *Pravni položaj*, 73

²⁴⁰ Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak je osoba bliska vladajućim strukturama, kao vladin savjetnik i kasnije gradonaćelnik Sarajeva pokrenut će list *Bošnjak*, na materinjem jeziku. Hilmi-ef Muhibić će biti dugogodišnji urednik lista, prvi broj lista izaći će u travnju 1891. godine i izlaziti će jednom tjedno i to neprekidno do 1910. godine na bosanskom jeziku, latinicom. Kruševac, *Bosanskohercegovaćki listovi*, 240

²⁴¹ *Bošnjak*, I, 4., 23. VI 1891.

²⁴² *Za otomanske vlade bješe sasma ovom obratno. Ćim je ćinovník većeg ćina, tim je teže bilo k njemu pristupiti i s njime govoriti. A sad, što je god jedan ćinnovník na višem stepenu, to je lakše s njim općiti i njemu pristupiti. Dogje li Bošnjak takvom strancu, koji naš narod mrzi, a ni sam ne zna što, te ne pozdravi ili ga onako kako je po njegovoj ćudi...već poteku iz usta stranca nepristojni izrazi. Bošnjak, I, 3, 16. VII 1891.*

vjerska prava, najbolji pokazatelj državne politike je odnos u c. i kr. vojsci.²⁴³ *Bošnjak*, prosvjetne promjene u odnosu na škole reformirane u tanzimatu smatra pozitivnim. Posebno ističu potez vlade, o osnivanju novih rušdija, kako bi nadoknadili vjersku naobrazbu, koja nedostaje u novim državnim školama.²⁴⁴ Rušdije su pružale osnovno obrazovanje i omogućile su obnašanje manjih činovničkih zvanja, što je slično manjim realkama. Mišljenje *Bošnjaka*, ne predstavlja percepciju većine muslimana u Bosni i Hercegovini, što je jasno nakon pokretanja vakufsko-mearifskog pokreta, ali ipak nudi percepciju utjecajnog dijela muslimanske elite.

Pitanje o jeziku, pogotovo sukobi nacionalnih pokreta, nisu pomogli na izdizanju narodnog jezika kao zvaničnog jezika u svim državnim institucijama.²⁴⁵ Narodni jezik se koristi u školstvu, te u upravi u radu sa strankama, dok zvanični naziv mijenja se vremenom. Nema službenog naziva narodnog jezika nakon okupacije, koriste se nazivi: "bosanski", "bosanski zemaljski", "srpsko-hrvatski" i "hrvatsko-srpski" jezik, dok se u nastavi jezik ispočetka naziva "hrvatski".²⁴⁶ Dolaskom Kallaya jezik u nastavi je promijenjen u "zemaljski", nakon toga "bosanski zemaljski" i na kraju "bosanski". Različite su percepcije državne nacionalne politike i odnosa prema nazivu jezika, *Bošnjak* se zalaže za "bosanski" jezika, koji je temelj na kojem su izrasli pravopisi "hrvatskog" i "srpskog" jezika, kako su ih Ljudevit Gaj i Vuk Karadžić nazvali, bez spomena "bosanskog" jezika.²⁴⁷ Liberalizacija uprave pred kraj Kallyeve uprave utemeljila je naziv "srpsko-hrvatski", što koristi i zvanični *Sarajevski list*. *Bošnjak* kritizira, uz postojeću *Gramatiku* "bosanskog" jezika nema potrebe za korištenjem nekih drugih naziva.²⁴⁸ *Bosanska vila* je najveći protivnik "bosanskog" jezika, srpski narod podijeljen na tri vjere treba koristiti jedan naziv, dok list *Bošnjak*,

---

²⁴³ *Polazak naših vojnika u monarhiju.. Nas je ovaj haber (vijest) o polasku naše vojske u plemenite krajeve dične monarhije tim više obradovao, jer smo saznali da su najstrožije odredbe izdane u to ime, kako će muhamedanski vojnici i ondje u svem i svačem živjeti i vladati se sasvim po našem zakonu. Naročito su se za to postarale vlasti, da muslomani u vojsci kako u taborima, dok vježbe traju, tako i poslije u svojim garnizonima dobiju zasebnu hranu po našem dinu (zakonu), Bošnjak, I, 4., 23. VII 1891.*

²⁴⁴ *Bošnjak*, I, 7., 13. VIII 1891.

²⁴⁵ Unutrašnji zvanični jezik na kome činovnici u nadležstvu međusobno saobraćaju i na kome se odvija službena korespondencija sa drugim uredima i nadležstvima je njemački. Njemački jezik je primarno vezan za visoko činovništvo, dok se djelomično koristi u listovima, *Glasnik zakona i naredaba* je do 1881. godine u potpunosti izlazi na njemačkom jeziku, dok u zvaničnom listu, kada *Bosansko-hercegovačke novine* dobiju novi format i ime *Sarajevski list* prestaju s korištenjem njemačkog jezika. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, 11

²⁴⁶ *Ibidem*, 11

²⁴⁷ *Bošnjak*, I, 4., 23. VII 1891.

²⁴⁸ *Bošnjak*, I, 23., 03. XII 1891.

zapravo koristi "hrvatske nakarade".²⁴⁹ *Gramatika bosanskog jezika za Bosansku vilu*, ne podupire ravnopravnost, "bosanski jezik" je vezan za geografski pojam, tako u Hercegovini se može koristiti "hercegovački" jezik.²⁵⁰ Modernizacijom sistema stvara se prilika za nacionalne pokrete, koji kroz kulturna društva i čitaonice rapidno šire nacionalne ideje na sve slojeve stanovništva. Vlada, u duhu nacionalne politike, zakonom iz 27. prosinca 1884. godine, društva su ograničena samo na ona koja ne nose nacionalno ime i ne djeluju nacionalno, te vjerska društva mogu djelovati samo u vjerskim okvirima.²⁵¹

---

²⁴⁹ *Bosanska vila*, VI, 14., 30. VII 1891.*, str. 220

*datum po julijanskom kalendaru, što bi po gregorijanskom kalendaru 11. VIII 1891.

²⁵⁰ *Bosanska vila*, V, 17., 15. IX 1890., str. 272.

²⁵¹ Kraljačić, *Kalajev režim*, 150

4. Nacionalne percepcije društvene jednakosti u vrijeme Benjamina Kallaya

4.1. *Srpski nacionalni pokret nakon okupacije i borba za vjersko-prosvjetnu autonomiju*

Novi politički okvir mijenja nacionalno-konfesionalne percepcije jednakosti. Okupacijom, srpskom političkom tijelu u Bosni i Hercegovini onemogućeno je ujedinjenje sa Srbijom, što neće ugasiti želju za konačnim ujedinjenjem. U zadanim okvirima Austro-Ugarske uprave, percepcija jednakosti se odnosi prije svega na izjednačenost nacionalno-konfesionalnih grupa, djelomično na jednakost u odnosu na stanovnike iz drugih dijelova Monarhije. Percepcija jednakosti usmjerena je na odnos sistema prema nacionalnim pokretima, ima li povlaštene nacionalne grupe unutar Bosne i Hercegovine, te kako pravoslavci percipiraju društvenu jednakost. Kallayevo imenovanje barona Nikolića na mjesto civilnog adlatusa označio je politiku približavanja Monarhije srpskoj državi, Nikolić kao rođak tadašnjeg kralja Milana Obrenovića treba ublažiti pritisak Srbije na austrougarsku upravu, čime započinje intenzivan odnos države i pravoslavnog stanovništva.

Ustanak je promijenio društvene okolnosti unutar srpsko-pravoslavnog društva, agrarna pitanja su stavljena u drugi plan, dok vođe ustanka prestaju biti vodeći politički faktor u korist građanskog sloja, koji je okupacijom ekonomski stekao bolju poziciju.²⁵² Nove okolnosti, liberalizacija tržišta, školovanje u Monarhiji, stvara novi intelektualni sloj koji se uključio u borbu protiv uprave uz podršku srpske pravoslavne crkve koja je još uvijek nositelj nacionalnog pokreta. Umanjene mogućnosti vjersko-prosvjetnih općina, utjecat će na percepciju srpskog stanovništva o karakteru nove uprave. Sarajevska pravoslavna općina netom po okupaciji, 11. studenog 1878. traži zaštitu i autonomiju vjersko-prosvjetnih općina, prosvjetno-jezičku slobodu i veću zastupljenost u državnim službama. Prošireni zahtjevi nisu odgovarali vlastima, intencija zahtjeva dotiče se i političkih pitanja i proširenom autonomijom bi se izgubila kontrola nad najvažnijim nacionalnim instrumentom, vjersko-prosvjetnim općinama. Vlast je planirala odvojiti dabro-bosansku mitropoliju od Carigradske, te približiti je Karlovačkoj patrijaršiji.²⁵³ Dok traje borba oko izbora novog patrijarha u Monarhiji, na prostoru Bosne i Hercegovine država osniva konzistorij i

---

²⁵² Kraljačić, *Kalajev režim*, 218

²⁵³ Postavljanjem Germanom Anđelićem na čelo Karlovačke patrijaršije izazvati će reakciju pravoslavnih općina u Bosni i Hercegovini koje predstavlja arhimandrit Sava Kosanović. Problemi imenovanja novog patrijarha označit će sukob sabora i mitropolita. *Bosansko-hercegovačke novine*, III, 15., 19. II 1880.

bogoslovlja, čime jačaju institucije pravoslavne crkve, kako bi se stvarao novi kadar blizak državi.²⁵⁴ Država u potpunosti preuzima kontrolu na crkvenim odlukama, ali i nad financiranjem mitropolija, crkvene strukture su do tad samostalno ubirale poreze od pravoslavnog stanovništva.²⁵⁵ Promjene u odnosu crkva-država, neće spriječiti državno financiranje crkvenih projekata, što je važno zvaničnim listovima kako bi iskazali vjersku jednakost.²⁵⁶ Negativna percepcija promjena je primjetna odmah nakon potpisivanja konkordata Austro-Ugarske i Carigradske patrijaršije, kada caru je omogućeno imenovanje episkopa kojeg će potvrditi patrijaršija. Zauzvrat za novog dabro-bosanskog mitropolita postavljen je Srbin, Sava Kosanović carevim rješenjem 20. prosinca 1880., te je imenovan 10. travnja 1881. godine.²⁵⁷ Imenovanjem Srbina za novog mitropolita, vlada želi osigurati naklonost naroda, stoljetni izbor grčkih mitropolita koji su često ulazili u sukob sa srpsko-pravoslavnim općinama je okončan.²⁵⁸ Miješanje države u crkvene poslove nije prihvaćeno u narodu, očekivano osamostaljenje nacionalno-vjerskih institucija nije se desio, stvara se ujedinjeni otpor dabro-bosanske mitropolije koja pripada Carigradskoj patrijaršiji i mitropolija Karlovačke patrijaršije koje na crkveno-narodnom kongresu u Karlovcima odbijaju želju Austro-Ugarske i izbor episkopa Germana Anđelića za novog patrijarha, te suprotno vladinoj želji bira episkopa Stojakovića.²⁵⁹

Monarhija je kreirala pritisak na pravoslavnu zajednicu u svrhu umanjenja nacionalnih težnji. Politika nacionalne jednakosti, koju provodi Kallay nije prihvaćena kod pravoslavne elite, srpski politički diskurs ne percipira je kao jednakost stanovništva, nego projekt koji želi ugasiti srpsko nacionalno ime. Vlast jednako postupa prema svim nacionalnim pokretima, ali se kreira percepcija o namjeri širenja hrvatskog pokreta, kroz integralnu naciju. Provodi se politika izolacije Bosne i Hercegovine, zabranjuju se listovi iz Srbije, ali i iz Monarhije, koji na bilo koji način narušavaju vlast u Bosni i Hercegovini.²⁶⁰ Zemaljska vlada je nadoknadila nedostatak stranih listova, tako što narodu predstavlja domaći list kojeg bi kreiralo srpsko građanstvo, pod okriljem vlade. Grupa

---

²⁵⁴ *Bosansko-hercegovačke novine*, III, 9., 29. I 1880.

²⁵⁵ *Bosansko-hercegovačke novine*, III, 68., 22. VIII 1880.

²⁵⁶ Financiranje crkve u Kulen Vakufu i postavljanje zvona zvanični list će predstaviti kao napredak u odnosu na Osmanlije, jer i pored hatihumajuna muslimani nisu dopuštali jednakost vjere i gradnji crkve i oglašavanje zvona, dok je "u ovoj carevini svaka vjera jednaka" *Bosansko-hercegovačke novine*, III, 95., 25. XI 1880.

²⁵⁷ Imamović, *Pravni položaj*, 86

²⁵⁸ *Bosansko-hercegovačke novine*, IV, 6., 20. I 1881.

²⁵⁹ *Sarajevski list*, IV, 117., 09. XII 1881.

²⁶⁰ *Sarajevski list*, V, 72., 16. VI 1882.

srpskih građana, koju predstavlja Risto Besarović odbija pokretanje lista, te vlada angažira Jovana Vidića, Srbina iz Vojvodine, koji pokreće i uređuje list *Prosvjeta: list za javne interese, narodnu privredu i zabavu*.²⁶¹ Nakon smjene barona Nikolića 1886. godine listu je otežan rad, pooštrena nacionalna politika u konačnici ukida list 1888. godine.²⁶² Još jedan pravoslavni list *Napredak*, izlazi od rujna 1890. godine do listopada 1891. godine, zastupa prosrpske ideje, ipak učestali sukobi urednika Antonija Stražičića sa srpskim građanskim grupama, izazivaju sumnju i javljaju se optužbe kako list zapravo radi za vladu.²⁶³ *Bosanska vila* književni list nastao nekoliko godina nakon okupacije 1885. godine održat će se sve do 1914 godine.²⁶⁴ *Vila*, iako književni list, najbolji je reprezent srpske nacionalne ideje, istaknut će se u promociji srpske književnosti i obilježavanju značajnih događaja za Srbe, kako bi upoznali srpsko pučanstvo s nacionalnom kulturom.²⁶⁵ Nacionalna politika Kallaya je percipirana kao projekt koji potiče hrvatski nacionalni pokret, *Vila* će u tom duhu najveću pažnju posvetiti percepciji hrvatskog identiteta u Bosni i Hercegovini. Otvoreno ističu kako “u Bosni i Hercegovini niti ima Hrvata, niti hrvatskih imena, nego došljaci kvare i jezik i običaje.”²⁶⁶ U hrvatskom nacionalnom pokretu prepoznata je najveća prijetnja, osim nadmetanja, žele se upoznati s programom i kulturnim djelovanjem pokreta.²⁶⁷ Temelji nacionalnih pokreta su u prošlosti, što pokreće ekspanziju radova o povijesti srednjovjekovne Bosne. *Vila* poziva srpske historičare kako bi nastavili istraživanje i pružili odgovore hrvatskim

---

²⁶¹ List izlazi od 1. travnja 1885., sve do posljednjeg broja u srpnju 1888. godine. Zadatak je predstaviti napredak koji nudi Austro-Ugarska i kako se razvija nacionalna svijest pod okriljem nove vlasti. Kruševac, *Bosanskohercegovački listovi*, 193.

²⁶² *Ibidem*, 202

²⁶³ *Ibidem*, 232

²⁶⁴ Pokrenut kao želja mladih srpskih učitelja u Sarajevu za razvoj prosvjete i književnosti, dobit će dozvolu kao beletristički list, no neće se oduprijeti želji uplitanja oko političkih i konfesionalnih pitanja. Kruševac, *Bosanskohercegovački listovi*, 305

²⁶⁵ *Vila* će podržavati aktivizam srpsko građanstva, poput podizanja spomenika Simi Miliutinoviću Sarajliji, kojim se ponosi “srpstvo Sarajeva” za što im je potrebna “Srbadija Bosne i Hercegovine“, kako bi projekt i ostvarili *Bosanska vila*, VI, 2., 30. I 1891. 17

²⁶⁶ Predstavljajući knjige Jugoslovenske akademije nauka i umjetnosti iz Zagreba, komentar urednika. *Bosanska vila*, XIII, 8, 30. IV 1898., 126

²⁶⁷ Savjetovat će pravoslavno svećenstvo da slijede primjer katoličkog svećenstva koje je pokrenulo list *Vrhbosna*, pa književnike i naučnike da se posvete književnosti i povijesti poput fra. Antuna Kneževića koji piše *Pad Bosne (1463.)* za koju *Vila* kaže da je pisana na latinici i tako mogu širiti razne ideje u Bosni i Hercegovini. *Bosanska vila*, I, 24., 16. XII 1886., 382

listovima.²⁶⁸ Intenziviranje katoličke crkve, razvoj institucija, pogotovo razvoj listova, prilika je za kritiku pravoslavnoj crkvi koja u radionici konzistorija pokreće tek jedan list *Istočnik*.²⁶⁹ Kulturni napredak katoličkog stanovništva, percipiran je kao zasluga katoličke propagande i katoličke monarhije, umjesto privilegiranih muslimana sada su u novim okolnostima privilegirani su katolici.²⁷⁰

Pritisak na nacionalni pokret i vjerske institucije rezultira nezadovoljstvom pravoslavnih crkvenih općina koje nezadovoljstvo pretvaraju u jedan veći pokret. Kontrola nad crkvenim institucijama, ostavka Save Kosanovića na mjestu mitropolita, zbog propagande i načina funkcioniranja konzistorija koji direktno utječe na odluke svećenstva, nova vlast je percipirana negativnijom od osmanske vlasti.²⁷¹ Kosanovićeva kritika vlasti, nastaje zbog zabrane suradnje s Rusijom, ali i zbog straha od širenja katolicizma, pogotovo nakon patrijarhovog sukoba s nadbiskupom Stadlerom.²⁷² Ograničavanje vjersko-prosvjetnih općina je išlo u skladu s konkordatom, te su prema vlastima svjetovne općine izrazile van svojih nadležnosti, gdje su željeli imenovati svećenike, te profesore u narodnim školama. Najveće crkveno-prosvjetne općine poput Banja Luke i Mostara, pismima su utjecale na ostale općine u pokretanju rezolucije protiv vladinih kontrola, svoje argumentiranje temelje na narodnoj podršci. Vladin pritisak je ograničio financiranje i pomoć nacionalno-vjerskim školama, financije su usmjerene prema državnim školama, te je napravljena razlika u odnosu na osmansku upravu, austrougarska vlada izričito zabranjuje stranim konzulima financiranje škola, kako bi smanjili utjecaj stranih sila i tako su oduzeli znatnu podršku školama.²⁷³ Cjelokupan rad škola je stavljen pod kontrolu, zakonom Zemaljske vlade iz 25. rujna 1880. godine kojim je potrebna vladina suglasnost za angažiranje učitelja. Nepoštivanje zakonskih odredbi, pooštrilo je mjere, odlukom iz 25. svibnja 1892. Vladin zahtjev za striktno poštivanje naredbi u ožujku 1893. godine je prouzročio memorandum 25 nezadovoljnih crkveno-prosvjetnih općina, u kojem je

---

²⁶⁸ Crkva bosanska je prema *Bosanskoj vili*, pravoslavna crkva, potvrđujući srpski karakter Bosne i Hercegovine, što je teorija koja se razvija u naučnom diskursu, list želi promovirati srpski karakter Bosne i Hercegovine. *Bosanska vila*, VII, 1., 01. I 1892., 9

²⁶⁹ Kruševac, *Bosanskohercegovački listovi*, 149

²⁷⁰ Skarić, Vladislav, Osman Nuri-Hadžić, Nikola Stojanović, *Босна и Херцеговина под Аустро-Угарском управом*, Geca Kon A. D., Beograd, 1938., 35

²⁷¹ *Ibidem*, 37

²⁷² Madžar Božo, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982., 74

²⁷³ Kraljačić, *Kalajev režim*, 177

istaknuto vladino narušavanje autonomije, te zahtijevaju vraćanje predokupacionog stanja.²⁷⁴ Najveći dio pravoslavne elite svoju percepciju temelji upravo na odlukama, grupe građana koji će predvoditi budući vjersko-prosvjetni pokret. Mitropolit Nikolajević se buni protiv vladinih odluka, traži da općine slobodno angažiraju učitelje, smatrajući kako je ovim potezima onemogućen rad škola.²⁷⁵ Vlada svoje djelovanje predstavlja kao nužno, temelj svake uspješne države jeste kontrola prosvjete i običajno djelovanje općina ne ulazi unutar zakonskih odluka, za prekid rada škole uslijed neusuglašenog imenovanja profesora jeste problem samih škola, ne vlasti, jer im je omogućeno dovoljno vremena za vladin pregled namještenika.²⁷⁶ Pored prvotne podrške općinama, razvoj svjetovnog pokreta u konačnici je sukobio mitropolite i narodne vođe. Prvi sukob je nastao, kada mostarska općina suprotno želji manastirske škole, uzurpira mitropolitovu ingerenciju nad školom i vrši samostalnu kontrolu rada.²⁷⁷ Vlada je iskoristila ovaj sukob i stala na stranu mitropolita, koji ipak nisu u potpunosti bili protivnici vlasti. Negativna percepcija uprave je izražena nakon što vlada pojača pritisak na rad općina i vjerskih ustanova, započinje konfiskacija školskog materijala, u potpunosti se kontrolira školski program, te u konačnici donosi naredbu iz 16. ožujka 1896., kojom crkvene općine unaprijed predaju dnevni red i prijavljuju sjednice, proizvest će reakciju.²⁷⁸

Grupa pravoslavnih građana, iznenađujuće u svojoj žalbi zaobilazi Zemaljsku vladu i šalje izaslanstvo u Beč koji 5. prosinca 1896. kreira “*Prvi carski memorandum*“, što je početak pokreta za vjersko-prosvjetnu autonomiju. Vjersko-prosvjetni pokret, nudi percepciju domaće elite, gdje im je onemogućen političko-društveni razvoj, zbog čega pokret nastaje kao odgovor na bezakonje i šikaniranje vlade. Pored zajamčene vjerske slobode vlada direktno utječe na rad općina, izgubljena su ranija prava u školama i crkvi, te zabranjeno je korištenje srpskog imena.²⁷⁹ Pokret daje do znanja, kako želi osigurati bolju političku poziciju srpskog građanstva, što je zaokret u odnosu na raniji period kada je agrarno pitanje primarno, zbog čega pokret nema veću podršku seoskih općina. Posebno je zanimljiva percepcija vlasti prema novoformiranom pokretu, glavnim kreatorima memoranduma su smatrali nacionaliste iz Srbije. Njihova politička nadmoć nad

---

²⁷⁴ Kraljačić, *Kalajev režim*, 178

²⁷⁵ Skarić, Nuri-Hadžić, Stojanović, *Босна и Херцеговина*, 37

²⁷⁶ Madžar, *Покрет Срба*, 142

²⁷⁷ *Ibidem*, 146

²⁷⁸ Imamović, *Pravni položaj*, 90

²⁷⁹ Skarić, Nuri-Hadžić, Stojanović, *Босна и Херцеговина*, 38

osamostaljenim državama Srbijom i Crnom Gorom, te pozitivni odnosi s dinastijom Obrenović značili su i umanjenu podršku pokretu. Zaokret se dešava, poslije 1903. godine, kada je prevratom smijenjena dinastija Obrenovića. Tajna i nematerijalna pomoć pokretu, prerasla je u otvorenu materijalnu pomoć koju financira srpska vlada.²⁸⁰ Austrougarska vlast je smatrala kako veću opasnost predstavlja moguća podrška carske Rusije, čiju pomoć pokret i očekuje. Pokretu na ruku nisu išle međunarodne okolnosti, suradnja careva Austro-Ugarske i Rusije, te usuglašena balkanska politika tako neće doći do ujedinjene akcije pravoslavnog stanovništva, pogotovo nakon što memorandum u Beču nije polučio uspjeh.²⁸¹ Neuspjeh memoranduma je uzrok druge deputacije na čelu s Gligorijem Jeftanovićem 31. ožujka 1897. godine, koja caru predaje "*Drugi carski memorandum*".²⁸² Osim što nastaje kao nedostatak odgovora na žalbe u memorandumu je izraženo nezadovoljstvo postupcima vlasti prema vođama pokreta, osim policijskog primjetan je i ekonomski pritisak na vodeće "*narodne*" vođe. Ured Zajedničkog ministarstva financija dao je dozvolu za represiju u okviru zakonskih mogućnosti, što na kraju rezultira gašenjem vjersko-prosvjetnih općina u Sarajevu i Mostaru.²⁸³ Vlast povećava pritisak i kroz preventivnu cenzuru, čestim zapljenama lista *Srpski vjesnik*, nestaje podrška koju pokret ima u javnom diskursu²⁸⁴ Kallay pokret smatra privatnim, te ne dozvoljava predstavljanje u ime cjelokupnog srpskog naroda, predložio je kreiranje statuta kojim bi se uredili odnosi između općine i države, ali i crkvene hijerarhije, kako bi okončao narodnu podršku koju pokret ima.²⁸⁵ Reakcija vodećih ljudi u pokretu, nakon neuspjeha memoranduma, išao je kroz ucjenu mitropolije, kroz bojkot nenarodnih svećenika.²⁸⁶ Vladimir Radović putovanjem u Carigrad želi otvoriti pregovore s patrijarhom, nakon čega započinje nova percepcija odnosa, poništavanje okupacije bi vratilo Osmansko Carstvo, koje je još uvijek ima suverenitet nad Bosnom i Hercegovinom, što je početak promjene diskursa prema muslimanima.²⁸⁷ Promijenjen je diskurs i prema osmanskoj upravi, gdje su prije okupacije ličnosti koje nisu bile omiljene u javnom diskursu, postale primjer kako vladajući trebaju

---

²⁸⁰ Madžar, *Покрет Срба*, 179

²⁸¹ *Ibidem*, 181

²⁸² Neformalna grupa bogatog srpskog građanstva, planirala je predati prvi memorandum direktno caru, ali je na kraju završio u carskoj kancelariji, koji nije rezultirao zvaničnim odgovorom. Imamović, *Pravni položaj*, 91

²⁸³ Madžar, *Покрет Срба*, 197

²⁸⁴ Kruševac, *Bosanskohercegovački listovi*, 276.

²⁸⁵ Madžar, *Покрет Срба*, 232

²⁸⁶ Skarić, Nuri-Hadžić, Stojanović, *Босна и Херцеговина*, 43

²⁸⁷ *Ibidem*, 234

postupati prema narodu, tako Safvet-paša, postaje "inteligentan čovjek" koji pomaže srpskim školama i njegovo zauzimanje djeluje da školu pohađaju i muslimani i katolici.²⁸⁸

Srpska politika u duhu nove politike traži saveznike, u nemogućnosti pronalaska van granica Bosne i Hercegovine, pronalaze ih u domaćim muslimanima, zbog čega je izražena promjena u srpskom javnom diskursu. Javlja se kritika na ranije kreirana mišljenja o njihovoj religiji i izjednačavanju bosanskohercegovačkih muslimana s Osmanlijama. U istom periodu nastaje i vakufsko-mearifski pokret, što je povezalovo vodeće faktore ova dva pokreta. Percepcija prema muslimanima koji su bliski Kallayu i ideji bošnjačke nacije se ne mijenja, kao ni prema Hrvatima. Promjena u političkom diskursu, ne utječe na priznanje posebnog nacionalnog identiteta kod muslimana, kao i na narativ o ranijim borbama protiv osmanske vlasti i neprijateljstvu prema muslimanima.²⁸⁹ Suradnja ova dva pokreta nije proizvela konkretniju akciju, svela se na javne skupove, poput 25. godišnjice dolaska na vlast Abdul Hamida, kako bi podsjetili Austro-Ugarsku na sultanov suverenitet.²⁹⁰ Isticanje provizornog karaktera nove uprave, kao i isticanje sultanovog suvereniteta, vjersko-prosvjetni pokreti za autonomiju dobiva političko obilježje, sa konačnim ciljem autonomija Bosne i Hercegovine. Unutar srpskog javnog diskursa primjetno je sve češće isticanje sultanovog suvereniteta, kojim se žele vratiti ranije stečena prava općina u osmanskom periodu, kako bi okončali kontrolu vlasti nad općinama. Carigradska patrijaršija, je jedna od poveznica pravoslavnog stanovništva i osmanske države, iako su ideje prije okupacije bile suprotstavljene, razlog za zadržavanje mitropolije u okviru Carigradske patrijaršije je političko suprotstavljanje Austro-Ugarskoj i njenoj Karlovačkoj patrijaršiji.²⁹¹ Odbijanjem narodnih vođa i nacrtu ustava vjersko-prosvjetne autonomije, Carigradska patrijaršija, što je pokazano i u patrijarhovoj poslanici, nije željela ulaziti u sukob s austrougarskim vlastima izraženo je puno povjerenje, te je odgovornost prebačena na mitropolite kako bi se umanjio značaj izabраних predstavnika vjerskih općina.²⁹² Nedostatak podrške seoskih općina, omogućio je vladi negiranje

---

²⁸⁸ Srpska riječ, I, 81., 5(18.) VI 1905.

²⁸⁹ *Bosanska vila*, XI, 15. I 16., 30. VIII 1896, 247

²⁹⁰ *Bosanska vila*, XI, 17., 15. IX 1896., 279

²⁹¹ Skarić, Nuri-Hadžić, Stojanović, *Босна и Херцеговина*, 44

²⁹² "А пошто имате очинску и народољубиву владу, која толиким добротворством обасипа свој народ без разлике племена и вере, која вам пружа благотворину заштиту, која поштује свету и православну веру наших отаца, њезине свете канон ие ваше свештене заводе"... "дужин сте ви да јој поклоните потпуно поверење и да јој враћате те благодети дужном послушношћу и мирољубивим и лојалним владањем.."
Ibidem, 47

pokreta, kao opunomoćenog predstavnika narodne volje, čak i patrijarhova poslanica, ističe kako se radi samo o dijelu pravoslavnog stanovništva. Pokret pak, preko žalbi crkveno-prosvjetnih općina, žele patrijarhu prikazati "zulum" vlade prema pravoslavcima i proširiti takvu sliku u javnosti.²⁹³ Pristanak niže vjerske hijerarhije na stranu pokreta u odnosu na višu vjersku hijerarhiju koja je vezana za patrijarha, stvaraju se dva fronta unutar pravoslavne crkve, što Kallay tumači kao moguće odvajanje od ekumenske patrijaršije.²⁹⁴

"*Treći carski memorandum*" 30. svibnja 1900. godine kreiran bez podrške mitropolita i patrijarha, koji odbijaju nacrt statuta i miješanje narodnih vođa u izbor svećenstva, nije polučio uspjeh, zbog čega su napravljene korekcije, te nastaje "*Četvrti carski memorandum*" 1902. godine koji je predan caru u kojem su izložene poteškoće u odnosima s vladom, nasilje koje se provodi nad pravoslavcima, te nemoguće ostvarenje zajedničkog života.²⁹⁵ Vanjska politička situacija ide na ruku Austro-Ugarskoj, osim patrijarha pokret nije dobio podršku ruskog cara, kojem su vođe pokreta preko srpskog kralja poslali memorandum. Po prvi put u svom memorandumu, nisu uključena samo vjersko-prosvjetna pitanja nego nude novu percepciju nejednakosti pravoslavaca, ističu ekonomske poteškoće seljaka u agrarnim odnosima, jer vlada ide na ruku begovima, u lošem položaju su i još i domaći trgovci koji su u znatnom gubitku nakon dolaska stranaca. U zaključku traže od ruskog cara reviziju Berlinskog ugovora, kako bi se bez utjecaja Austro-Ugarske osigurala autonomije Bosni i Hercegovini, tako srpska politika ulazi u novu fazu odnose, što za posljedicu ima stranačko organiziranje.²⁹⁶ Vjersko-prosvjetne općine su uređene statutom koji je sankcioniran tek nakon Kallayeve smrti 13. kolovoza 1905. godine, važne odluke ostaju pod kontrolom države i spriječeno je uplitanje Carigrada. Jedinstvena podrška pokretu, gubi se nakon donošenja statuta, mlađa inteligencija je smatrala kako nije izvučen maksimum iz pregovora, te smatraju kako je srpski nacionalni pokret vezan samo za vođe pokreta. *Srpska riječ*, nositelj srpskog jedinstva, u ovom suprotstavljenom mišljenju, pristaje uz vlasnika Jeftanovića i ulazi u sukob s urednicima koji su pristali uz inteligenciju. Sukob će proizvesti političku diferencijaciju, što se najbolje

---

²⁹³ Žalbe su obuhvatile otprilike točke koje su iznesene u nacrtu, tako općine izražavaju prisustva vladinih povjerenika na sastancima općina, nezadovoljstvo kaznama za roditelje koji djecu ne šalju u državne škole, čime se direktno osiromašuju pravoslavne škole. Zabrana svetkovina, ali i korištenje srpskog imena, izbačeno srpsko ime iz učenog jezika, naziva škola, te su skinute "iz srpske škole istorijske slike". Madžar, *Pokret Srba*, 271.

²⁹⁴ *Ibidem*, 273

²⁹⁵ Skarić, Nuri-Hadžić, Stojanović, *Bosna u Hercegovina*, 53

²⁹⁶ Madžar, *Pokret Srba*, 337

primijeti kroz razvoj političkih listova.²⁹⁷ Od okupacije do okončanja statuta, ponuđene su različite percepcije, ali je ona i dalje dominantno vezana za vođe vjersko-prosvjetnog pokreta i njihova percepcija vlasti. Vlast je kroz cijeli period negativno percipirana, kao i nova katolička hijerarhija, čiji angažman u hrvatskom nacionalnom pokretu, predstavljen kao projekt vlade. Mijenja se percepcija prema dijelu muslimanskog stanovništva, koje je blisko pokretu, dok muslimanska inteligencija i dalje je na meti kritike. Pored politike izolacije Bosne i Hercegovine, nije u potpunosti onemogućeno širenje ideja iz Srbije i ostatka Monarhije, bolja infrastrukturna povezanost omogućila je aktiviranje nacionalnog pokreta, koji će liberalizacijom doživjeti svoj vrhunac.

4.2. Muslimani nakon okupacije, vakufsko-mearifski pokret za autonomiju

Okupacijom, muslimansko stanovništvo, bez obzira na stalež naći će se u teškoj situaciji. Gubitak sigurnosti u liku sultana i osmanske države, mnoge muslimane je potaknuo na iseljavanje. Prve promjene percepcije društva, primjetne su u javnom diskursu, kroz zvanični list *Bosansko-hercegovačke novine*, gdje je znatno izražen antiosmanski diskurs, koji je percipiran kao i antimuslimanski što će utjecati na smjenu generala Filipovića. Njegova smjena je predstavljena kao zaštita jednakosti, ali ne mijenja se cjelokupni odnos prema muslimanima. Iako je kreirana percepcija kako država vodi računa o vjerskim osjećajima muslimana, nisu poduzete mjere kako bi spriječili masovno iseljavanje. Iseljavanje je odgovaralo vlastima, jer su kolonizacijom, ne nužno južnoslavenskim stanovništvom, dobili stanovništvo koje odgovara potrebama nove uprave. Briga države je stvoriti sliku prema Europi o jednakosti stanovništva, pogotovo prilagodba muslimana u novi politički okvir. Kako bi to i ostvarili potrebna je podrška uglednih muslimana, koji će pozdraviti novu okupaciju i pridobiti ostatak stanovništva. General Filipović s fra Martićem za javnu potvrdu okupacije, osigurali su podršku “pedesetosmorice” uglednih muslimana, u kojem priznaju Franju Josipa za svog cara. Pismo je nagovijestilo buduće poteze vlade, te smjer kojim će

---

²⁹⁷Madžar, *Покрет Срба*, 422-426.

se razvijati odnosi muslimanske zajednice i vlade.²⁹⁸ Ovo pismo nije percepcija cjelokupnog muslimanskog stanovništva, više je izraz austrougarske želje za prekidom odnosa muslimana s Carigradom, čime bi smanjili vjerski fanatizam i otpor prema novoj vlasti, takva politika je suprotna dogovoru na konvenciji u Carigradu.²⁹⁹

Zemaljska vlada u duhu svog vladanja, oduzima prava Carigradu i preuzima punu kontrolu, poput sultanovog imenovanja kadija, šejhul-islam zadržava nominalno imenovanje i to samo ukoliko su osobe iz Bosne. Zadržavanjem šerijatskog suda, ustanovljena je škola šerijatskih sudija (*Mektebi nuvab*), kako bi postepeno formirali islamsku vjersku hijerarhiju u Bosni i Hercegovini.³⁰⁰ Krug muslimanske elite blizak vlastima 1881. godine, kao grupa od 27 građana traži uspostavu islamske vjerske hijerarhije u Bosni i Hercegovini, na čijem čelu je reis-ulema sa ulema-medžlisom.³⁰¹ Vlada će to i osigurati, svečana instalacija reis-uleme i članova medžlisa 17. listopada 1882. održala se uz dozvolu c. i kr. Franje Josipa, imenovanjem sarajevskog muftije Hilmi ef. Hadži Omerovića za prvog reis-ulemu u potpunosti je odvojena institucija od Carigrada.³⁰² Novo izabrani reis Hilmi ef. Hadži Omerovića i delegacija s članovima medžlisa, 7. siječnja 1883. godine, kod cara i carske obitelji predstavljaju novu etapu razvoja islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.³⁰³ Uspostavom medžlisa, vlada formira Privremenu komisiju za uređenje vakufa, kako bi kontrolirali vjersku imovinu.³⁰⁴ Osim članova uleme medžlisa, gradonačelnika Sarajeva, u komisiji su i vladini izaslanici, komisija će izdati nacrt uređenja vakufa, nakon čega je uspostavljeno Zemaljsko vakufsko povjerenstvo i Zemaljska vakufska direkcija.³⁰⁵ Uplitanje države u vakufsku imovinu i kontrola vjerskih institucija je samo još jedan dodatak na cjelokupno nezadovoljstvo muslimana, primjer borbe pravoslavaca utjecao je na oformljenje sličnog pokreta i kod muslimana.

---

²⁹⁸ "Odreći se svakog upliva Carigradskog Šeh-ul Islama, a naše vjeroštovne stvari... da se Vaše Veličanstvo i faktično prosimo da se Vaše C. Kr. Veličanstvo milostivo zauzme izposlovati kako bi Bošnjaci i Hercegovci Islamske vjere mogli imati iz naše sredine dostojnog glavara i upravitelja od Carigradskog Šeh-ul Islama posve nezavisna". *Bosansko-hercegovačke novine*, I, 23., 17. XI 1878.

²⁹⁹ Imamović, *Pravni položaj*, 107

³⁰⁰ *Sarajevski list*, IV, 18., 10. II 1882.

³⁰¹ Imamović, *Pravni položaj* 108.

³⁰² *Sarajevski list*, V, 150., 15. XII 1882.

³⁰³ *Sarajevski list*, VI, 5., 13. I 1883.

³⁰⁴ *Sarajevski list*, VI, 38., 03. IV 1883.

³⁰⁵ Izdan je nacrt uređenja vakufa, gdje je ustanovljeno Zemaljsko vakufsko povjerenstvo i Zemaljska vakufska direkcija. *Sarajevski list*, VI, 47., 24. IV 1883.

Novu percepciju muslimanske elite vidimo kada, grupa begova 1895. godine izražava nezadovoljstvo sa predstavkom caru, u kojoj žele zaštititi svoja dobra i pokrenuti vjersko-prosvjetno pitanje.³⁰⁶ Prva akcija begova je završila neuspješno, Kallay ističe kako žalba na promjenu statusa zemljišta s mulkovnih na mirijska je neosnovana, jer vlada zapravo slijedi naslijeđene tapije i ne utječe na zemljišni status. Loše postupanje u agrarnim postupcima i zauzimanje strane kmetovima, je također, odbačeno, uz obećanu dodatnu reformu pravnog postupka što je pokazatelj lošeg vođenja parnica.³⁰⁷ Travničkoj grupi begova, koji su pokrenuli akciju nisu se pridružili begovi iz ostalih krajeva, pojedinačna podrška nije dovoljna za zajedničko organiziranje. Na žalbe begova naslonio se i izbor novog reis-uleme, kada se javlja zahtjev za izdavanje menšure u Carigradu. Vlada je tvrdila kako su instalacijom reis-uleme i pripadajućeg medžlisa osigurana vjerska samostalnost muslimana u Bosni i Hercegovini bez uplitanja vlasti, poštujući odredbe iz Carigradske konvencije.³⁰⁸ Muslimanska percepcija je vezana primarno za novoformirani pokret, pitanje menšure je ključna stavka budućeg autonomnog pokreta, ali i osnovno vjersko pravo muslimana. Loše postupanje vlasti, slaba zaštita muslimana u slučajevima prozelitizma, potaknulo je mostarske muslimane na formiranje odbora koji vodi muftija Ali Fehim Džabić. Nakupljeno nezadovoljstvo, usmjerilo je djelovanje odbora prema vakufsko-mearifskom pitanju, kako bi zaštitili vakufska dobra, ali i održali raniji status prosvjete. Odbor je motiviran dešavanjima u Mostaru i pravoslavnom vjersko-prosvjetnom pokretu, kojem će se i idejno približiti.³⁰⁹ Odbor je uz memorandum sastavio nacrt statuta o uređenju vjersko-prosvjetnih pitanja u Hercegovini, žele uspostaviti najvišu vakufsku instancu, vakufsko-mearifski sabor koji će upravljati vakufskom imovinom, dok bi duhovni sabor posredovao između vlade i vjerskih institucija, te bi nadzirao rad škola u muslimanskim i državnim školama, kako bi propisi poštovali vjerska prava muslimana.³¹⁰

Djelovanje muslimanskih prvaka se neće ograničiti samo na Hercegovinu, 1900. godine organizirana je muslimanska konferencija u Sarajevu, što je početak zajedničkog djelovanje nezadovoljne uleme i elite iz cijele Bosne i Hercegovine. Vlada je održavala preko Mujage Komadine i Osmana Nuri Hadžića kontrolu nad odlukama konferencije i ograničili ih na vakufsko-

---

³⁰⁶ Imamović, *Pravni položaj*, 117

³⁰⁷ Šehić, Nusret, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo, 1980., 49

³⁰⁸ *Ibidem*, 55

³⁰⁹ *Ibidem*, 56

³¹⁰ *Ibidem*, 59

mearifska pitanja, kako bi izbjegli djelovanje pokreta na agrarna i politička pitanja. Žele smanjiti utjecaj koji ima Šerif Arnautović, jer predstavlja opasnost za austrougarsku politiku i zastupa suradnju sa srpskom opozicijom. Pristup muslimanske elite je drukčiji u odnosu na pravoslavni pokret, na konferenciji je razmatrano kako se uz pomoć mađarske opozicije izboriti se za prava, te traže od ugarskog premijera Kalmana Szella, da predvodi muslimansku delegaciju kod cara i zalaže se za njih.³¹¹ Komadina želi djelovati preko Zemaljske vlade kako bi ograničio djelovanje, što je prouzrokovalo nesuglasice između radikalnije mostarske grupe koju predvodi muftija Džabić i grupe oko Komadine bliske vlastima. U prosincu 1900. godine memorandum i nacrt za autonomno uređenje predani su ministru Kallayu na razmatranje. Memorandum predstavlja percepciju muslimanske elite o nejednakosti koje su zatekle stanovništvo okupacijom. Prije svega negativna je percepcija prema katoličkoj crkvi, agresivna politika katolika koja je izražena nakon okupacije. Vjerski objekti, groblja se uništavaju i pretvaraju u katoličke crkve, osim oduzete imovine, slučajevi pokatoličenja su razlog za loš status muslimanske zajednice koja je uz pravoslavnu neravnopravna u odnosu na katoličku, bolji status muslimanska zajednica ima pod drugim kršćanskim pretežno pravoslavnim zemljama, nego pod Monarhijom.³¹² U memorandumu je istaknuto pretvaranje džamija u Travniku i Zvorniku u katoličke crkve, dok je nebrojeno džamija pretvoreno u vojna skladišta.³¹³ Još su po okupaciji prva nezadovoljstva muslimanskog stanovništva isticana nakon uništenja groblja u Sarajevu, jer vlada to mjesto pretvara u javnu površinu.³¹⁴ Kao dio muslimanske percepcije uključen je i javni diskurs iz Carigrada, tako list *Vakit*, navodi kako vlada sistemski uništava muslimanske imovine, te na muslimanskom mjestu za molitvu žele graditi katoličku crkvu, još je muftija prisiljen izdati fetvu za gradnju. Zvanični list se trudi opravdati takve optužbe, navodeći kako se prije okupacije nalazilo vojno vježbalište, te su pritužbe neosnovane.³¹⁵

Memorandum i nacrt su predstavljeni za cijelu zemlju, u samoj izradi nacrtu slijede se principi koji su formirani u ranijem nacrtu za Hercegovinu. Jedan od zahtjeva je formiranje vakufskih povjerenstava i skupštine koju će muslimani samostalno birati, Zemaljski vakufski sabor bi omogućio autonomnost organa vakufskih institucija i isključio bi sudjelovanje vlasti, po nacrtu je

---

³¹¹ Šehić, *Autonomni pokret*, 65

³¹² *Ibidem*, 71

³¹³ *Ibidem*, 73

³¹⁴ Skarić, Nuri-Hadžić, Stojanović, *Босна и Херцеговина*, 61

³¹⁵ *Bosansko-hercegovačke novine*, IV, 58., 21. VI 1881.

dozvoljeno prisustvo vladinih povjerenika na sjednicama povjerenstava i sabora. Prema statutu Zemaljski vakufski sabor birao bi članove uleme-medžlisa, dok bi se jedan od članova imenovao za reis-ulemu, vjerske službenike i muftije okruga bi potvrdilo Zajedničko ministarstvo financija uz prethodnu suglasnost carigradskog Mešihata. Nove institucije bi se financirale iz sredstava Zemaljske vlade, posredstvom sabora.³¹⁶ Kada je riječ o prosvjeti, nacrt obvezuje muslimanske roditelje da djecu šalju u mektebe koje bi kontrolirao ulema-medžlis, dok bi se problem manjka obrazovanih povećao sankcijama. Negativan trend upisa muslimanske djece u odnosu na druge konfesije je izražen, na što učitelji pokušavaju utjecati, kako bi približili broj muslimanske djece u školama drugim konfesijama. Percepcija muslimana državnih škola je negativna, izbjegavaju se uključiti u novi sistem jer se "po školama kviri njihov turski vjerozakon".³¹⁷

Vlada je u pregovorima s predstavnicima pokreta početkom 1901. godine zauzela jasan stav, nisu željeli vakufsko-mearifskim institucijama osigurati autonomiju. Prepuštanje prosvjete, naštetilo bi razvoju svjetovnih škola, ali i muslimanska djeca bi se našla u nepovoljnom položaju u odnosu na druge vjeroispovijesti. Inzistiranje na prioritetnom pohađanju mekteba i uvjetovanju za upis u osnovnu školu, vlada odbija, jer osim lošeg sistema mekteba koji nije kompatibilan s državnim školama, ne žele prisiljavati muslimane koji žele upisati djecu u svjetovnu školu na mekteb. Džabić je u ruždijama koje su trebale osigurati svjetovnu naobrazbu muslimanskoj djeci, isticao prioritet turskog jezika i arapskog pisma, ali u pregovorima ostale vođe pokreta taj zahtjev će zanemariti³¹⁸ Najvažnije pitanje ostaje oko izdavanja menšure, civilni adlatus baron Kutschera ne želi prepustiti izbor najvećeg vjerskog tijela svjetovnim licima, pogotovo ne žele tražiti dozvolu od šejhul-islama i dopustiti miješanje sultana i carigradskog Mešihata po pitanju menšure.³¹⁹ Ministar Kallay je povećao pritisak, zatvorio je mostarske kirethane i smijenio čelne ljude pokreta. Muslimanska deputacija koju predvodi smijenjeni mostarski muftija Džabić, 10. lipnja 1901. predala je caru Franji Josipu memorandum u kojem iznose problem odnosa sa Zemaljskom vladom.³²⁰

Vladin pritisak na pokret pokazatelj je raširenoj negativnoj percepciji kod muslimana prema upravi, čak i zanemarivanje potreba seljaka nije umanjilo snagu pokreta, koji je koncentriran prvenstveno na ulemu i njima bliske zemljoposjednike. Nova muslimanska inteligencija pak kroz

---

³¹⁶ Šehić, *Autonomni pokret*, 73

³¹⁷ *Bosansko-hercegovačke novine*, III, 91., 11. XI 1880.

³¹⁸ Šehić, *Autonomni pokret*, 78- 83

³¹⁹ Skarić, Nuri-Hadžić, Stojanović, *Bosna u Hercegovina*, 75

³²⁰ *Bošnjak*, XI, 24., 13. VI 1901.

suradnju s vladom zastupa što bolju poziciju Muslimana unutar Austro-Ugarske. Percepcija je ograničena na pitanja koja su važna pokretu, u pregovorima je važnije osigurati bolju političku poziciju od ekonomske zaštite i kulturnog izjednačavanja muslimana. Intelektualci Atif Bahtijarević, Zuhdi Bakarović i Osman Nuri-Hadžić su u pregovorima zastupali vladu, dok se pokret oslanja na pravoslavne intelektualce, što neće vlast blagonaklono gledati.³²¹ Najvažniji list u rukama muslimana, ne posvećuje pažnju nit se zalaže za vakufsko-mearifsku autonomiju, za loše stanje muslimanskog stanovništva krive konzervativnost elite.³²² Nedostatak listova u rukama pokreta, motivirati će mostarske vođe u pokretanje novog lista, koji će pružiti oporbeni stav, vladinim listovima. Podjele nisu narušili podršku pokretu bez obzira koliko je inteligencija bila zastupljena u javnosti i imala financijsku i otvoreno podršku vlade.

4.3. *Hrvatski nacionalni pokret nakon okupacije, odnos franjevac i klerikalaca*

Monarhija je najviše računa vodila o katoličkoj crkvi nakon okupacije, što je bilo očekivano nakon duge povezanosti Habsburške Monarhije i katolika u Bosni. Vlast se približila katolicima, jer su se identificirali zajedno sa stanovništvom, u konačnici Austro-Ugarska i jeste katolička monarhija.³²³ Mala brojnost i slaba ekonomska situacija katoličke zajednice u Bosni i Hercegovini, zahtijevala je značajniju podršku katoličke Monarhije, koja je već imala protektorat nad katolicima u Bosni i Hercegovini.³²⁴ Austro-Ugarska je u katolicima pronašla iskrene partnere, prije same okupacije, caru Franji Josipu, franjevci iz Hercegovine predvođeni fra Paškalom Buconjićem, nakon toga i iz Bosne predvođeni fra Grgom Martićem, kroz Adrese izražavaju lojalnost Monarhiji i traže ujedinjenje Bosne i Hercegovine s trojednom kraljevinom. Iako je prije okupacije u javnom diskursu dominirala percepcija vjernosti osmanskoj upravi, širenje hrvatskog nacionalnog pokreta među franjevcima, što je motiv katoličkoj eliti za pristanak uz Monarhiju.

---

³²¹ Imamović, *Pravni položaj*, 127

³²² *Bošnjak*, XI, 23., 6. VI 1901.

³²³ Posebnu pažnju po okupaciji posvetit će svećenstvu, tako na sprovodu fra. Antuna Špionjaković prisustvuje zapovjedništvo 1. cr. i kr. pukovnije Franje Josipa I koje mu odaje počast. *Bosansko-hercegovačke novine*, III, 13, 12. II. 1880

³²⁴ Imamović, *Pravni položaj*, 96

Posebna stavka Adrese je kulturno-prosvjetni i ekonomski razvitak buduće uprave, zaposjedanjem žele osigurati slobodan razvoj naroda, uz poštovanje svih konfesija.³²⁵ Osmansku vlast su ipak percipirali sigurnijom, te bi okupaciju prihvatili samo ukoliko dođe do povlačenja Osmanlija, jer nastupaju u strahu od srpskih i crnogorskih četa.³²⁶ Na katoličku elitu, konkretnije franjevce utjecale su političke ideje iz Hrvatske, prije svega Josip Jura Strossmayera, kao bosanski biskup iz Đakova, te Ante Starčević kao hrvatski nacionalni ideolog.³²⁷ Strossmayer ostavlja u slučaju okupacije vidi problem odnosa prema slavenskim narodima u Monarhiji, što može otvoriti nove probleme i u Bosni i Hercegovini. Starčević, također nije blagonaklon okupaciji, smatra je nezakonitom i ostanak u okviru Osmanskog Carstva je najbolje rješenje za Bosnu i Hercegovinu.³²⁸ Masovni dolazak činovnika iz Hrvatske koji dolaze s generalom Filipovićem, na ključne pozicije u Zemaljskoj vladi, donosi naklonost katolika koji su prihvatili upravu i osobe u službi Monarhije, što se ne može reći za ostale konfesije.³²⁹ Postavljanje nemuslimana na značajne pozicije katolici percipiraju kao istinsku reformu, reforme koje su im zagarantirane još tanzimatom, ali nisu provedene.³³⁰ Okupacijom, zemaljski poglavar general Filipović, preuzima brigu za zajednicu, kako bi pokazao promjene koje slijede u novoj državi.³³¹ Razvijenija putnička komunikacija, povezanost ljudi i informacija sa hrvatskim zemljama u okviru Monarhije, olakšat će širenje hrvatske nacionalne ideje.³³² Promjena zemaljskog poglavara pokazat će želju nove vlasti, održati jednakost sva tri najbrojnija vjerska elementa, kako bi prije svega pravoslavci i

---

³²⁵ Đaković Luka, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Globus, Zagreb, 1985., 140

³²⁶ *Ibidem*, 141

³²⁷ Pred okupaciju iz Đakova je potekao prijedlog od 14 točaka kako vratiti mir u Bosni, žele izjednačavanje i jednakost stanovništva u svim segmentima, tako i u vojsci, ujedno olakšati poreska davanja nemuslimana, u jednoj od točaka pozivaju se i na predosmanski, srednjovjekovni period kako bi uredili agrarni status. *Ibidem*, 142-143

³²⁸ *Ibidem*, 147

³²⁹ Kada se vrše pripreme za svečani doček nadvojvode Wilhelma u Bosni i Hercegovini primijeti se razlika odnosa katolika, koji će sa svojim vjerskim poglavarima pratiti nadvojvodu cijelim putem. U Sarajevu je "kod ulazka u grad i kod careve džamije bijahu podignuti slavoluci s nadpisom.. Mužka školska djeca svih vjerozakona sa svojim učiteljima dočekaju Nj. c. i kr. Bosansko-hercegovačke novine, III, 39., 13. V. 1880.

³³⁰ Na vijest iz Kreševa, postavljanje katolika Stojana Grabovca za suca, predstavlja im dugoočekivane reforme. *Bosansko-hercegovačke novine*, III, 16. 22. II 1880.

³³¹ *Bosansko-hercegovačke novine*, I, 3, 08. IX 1878

³³² *Bosansko-hercegovačke novine*, I, 8, 26. IX 1878.

muslimani prihvatili Austro-Ugarsku, prvi potezi novog cara i kralja Franje Josipa darovanje svih vjerskih zajednica, pogotovo katolika kako bi se približili narodu.³³³

Kada je riječ o kulturnom razvoju zajednice, katolici slijede državnu politiku, najbolje su prihvatili svjetovne škole, što se odražava na razvoj građanskog sloja i nove intelektualne elite.³³⁴ Malobrojne katoličke škole u odnosu na nove državne škole nisu pružale jednak stupanj znanja, garancija katoličke Monarhije osigurala je povjerenje kako nauka u školama neće ići u konflikt s vjerskim običajima. Bliskost franjevaca i tek formirane hrvatske građanske elite s pravašima iz Hrvatske, prisiljava vlast na oprezniji odnos.³³⁵ Vlada pod pritiskom pravoslavne i muslimanske zajednice, zastupa politiku izjednačavanja svih konfesija, pogotovo nakon objave regrutacije, gdje se ni jednom vjerozakonu se ne daje prvenstvo, ni jedan vjerozakon se ne potiskuje nazad.³³⁶ Imenovanje Benjamina Kallaya za ministra, mijenja percepciju kod katolika, iako nisu učestvovali u ustanku, dolazak novih činovnika kreira strah od germanizacije i uklanjanja hrvatskog elementa iz uprave, na što znatno utječu iskustva iz Hrvatske, također, mijenja se percepcija vladajućih, izraženo je nepovjerenje prema franjevačkom redu i mladoj hrvatskoj građanskoj eliti.³³⁷ Kako bi kontrolirali katoličku elitu ustanovljena je nova vjerska hijerarhija u Bosni i Hercegovini uvođenjem klerikalnog reda bi i ekonomski ojačala katolička crkva, tako zajednica ne bi dolazila u iskušenje za udruživanje s druga dva nacionalna pokreta. Državno oduzimanje zemljišta od katoličke crkve, pokrenut će sukob novog zemaljskog poglavara Wurttemberga i sarajevskog biskupa Buičića u sukob, nakon čega Buičić prekida odnose s vlastima što otvara priliku Monarhiju koja će u Vatikanu isposlovati uvođenje katoličkog svjetovnog reda.³³⁸ Vatikan se ispočetka protivio promjenama, ali je Austro-Ugarska uspjela nakon dugih pregovora sklopiti konkordat s

---

³³³ *U Derventi 260 katoličkih kuća župe drventske do danas neimadjahu crkve niti mjesta za crkvu. Godine 1879. Darova Njegovo Veličanstvo car Franjo Josip I za gradnju katoličke crkve u Derventi 1000 for., a visoka zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu i vojnički erar na podnešenu molbu dozvolješe u derventskom porušenom gradu mjesto za crkvu i kamen od jedne kule za crkveni temelj. Bosansko-hercegovačke novine, III, 57., 15. VII 1880.*

³³⁴ *Bosansko-hercegovačke novine, III, 15., 19. II 1880.*

³³⁵ Zajednički ministar Jozsef Szlavay u Delegacijama zastupniku Mihi Klaiću odgovara, kako u Bosni i Hercegovini nema "ponjemačivanja", jer je u školama uveden zemaljski jezik, a u nižim uredima se govori hrvatski, *Bosansko-hercegovačke novine, III, 91, 11. XI 1880.*

³³⁶ *Sarajevski list, IV, 102., 28. X 1881.*

³³⁷ Kraljačić, *Kalajev režim*, 217

³³⁸ Imamović, *Pravni položaj*, 97

katoličkom crkvom, te je 8. lipnja 1881. godine uvedena svjetovna crkvena hijerarhija.³³⁹ Franjevci su izgubili ranije privilegije poput imenovanja franjevačkih provincijala za bosanske biskupe, koji nisu imali ovlasti redovne biskupije.³⁴⁰

Uvođenjem svjetovne crkvene hijerarhije, nestaje bosanski vikarijat, a formira se Vrhbosanska nadbiskupija i katedralni kaptol s podređenim biskupijama banjalučkom i mostarsko-duvanjskom, te sjemeništem za obrazovanje novog klera. Za novog nadbiskupa imenovan je dr. Josipa Stadlera, iz isusovačkog reda, koji otvara novo poglavlje u katoličkoj crkvi u Bosni.³⁴¹ Velika očekivanja o promjeni i napretku koje nosi novo crkveno uređenje i dolazak Stadlera, prati se i kroz zvanične novine *Sarajevski list*.³⁴² Franjevci su se povukli u samostane i župe, brojnost njihovih župa je drastično smanjena veći dio pripao je svjetovnoj crkvi. Preuređenje katoličke hijerarhije, ubrzo će kulturni razvoj, pokrenut je klerikalni list *Srce Isusovo*, koji 1887. godine se preimenovao u *Vrhbosna*.³⁴³ Promocija hrvatske nacionalne politike u vjerskim listovima pokazuje Stadlerovo uključanje u politički diskurs, otvoreno promiče pravaške ideje, suprotno Kallayevoj politici koja pokušava ograničiti širenje listova iz Hrvatske, tako su zabranjeni listovi *Sloboda* iz Sušaka i zadarske *Narodne novine*.³⁴⁴ Uključenje Stadlera u politiku, nudi percepciju katoličkog vrha o društvenim pitanjima, različito od percepcije intelektualne elite. Prihvativši pravašku ideologiju, Stadlerov klerikalni koncept odstupao je od Starčevićeve ideje odvajanja nacionalnog i vjerskog. Konverzijom muslimana bi osigurao njihovo uključanje u hrvatski nacionalni pokret i osigurao znatnu brojnost unutar Bosne i Hercegovine, što i jeste glavni cilj nacionalnog pokreta.

Franjevci i hrvatsko građanstvo imaju liberalniji pristup, muslimane su također smatrali ključnim faktorom za priključenje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj, osim brojnosti, financijske moći i nedovoljno izgrađenog nacionalnog identiteta ostavljaju mogućnost priključenja hrvatskom

---

³³⁹Imamović, *Pravni položaj*, 97

³⁴⁰ *Ibidem*, 98

³⁴¹ *Sarajevski list*, IV, 103., 06. XI 1881.

³⁴² *Sarajevski list*, V, 7., 15. I 1882.

³⁴³ Zvanični list Nadbiskupije, nije prolazio u počecima preventivnu cenzuru kao što će ostali listovi, što neće biti slučaj nakon 1884., kada je Zemaljska vlada dobila dozvolu o zabrani politički nekorektnih listova, cenzura će obuhvatiti i *Srce Isusovo*. Kruševac, *Bosanskohercegovački listovi*, 139

Izdavanje preuzima Prvostolni kaptol Vrhbosanski, dok urednikom postaje dr. Ivan Šarić, Stadlerov zamjenik i budući nasljednik. U listu je posebna pažnja posvećena prosvjeti i književnosti hrvatskih zemalja, uključujući Bosnu i Hercegovinu, gdje će pod Šarićem, pravaške ideje doći jasno do izražaja u listu.

Kruševac, *Bosanskohercegovački listovi*, 142, 143

³⁴⁴ *Sarajevski list*, V, 72., 16. VI 1882.

nacionalnom pokretu, uz omogućenu slobodu vjere. Franjevci neće u potpunosti ugasiti svoju kulturnu i prosvjetnu djelatnost, nakon borbe s klerikalcima oko župa, Stadler dominira u Sarajevu, dok franjevci utjecaj prenose u Mostar, pod vodstvom fra Paškala Buconjića, fra Ambre Miletića i don Frane Milićevića gdje započinju proces podizanja hrvatskih institucija i društava.³⁴⁵ Frano Milićević 1883. godine, pokreće *Hercegovački bosiljak*, list za zabavu i pouku, kojem je nakon godinu dana oduzeta koncesija, pokrenut je list *Novi Hercegovački bosiljak*.³⁴⁶ *Bosiljak* je pod pritiskom cenzure, izbjegava političke sadržaje, što je neutraliziralo promociju hrvatskog nacionalnog imena. Programska orijentacija lista je podsjećala na ilirsku orijentaciju franjevačkog pokreta, hrvatski nacionalni pokret još uvijek nije zahvatio sve sfere društva, tek s politikom liberalizacije hrvatski identitet se širi.³⁴⁷ Politički listovi u Bosni i Hercegovini su pod kontrolom vlasti i broj je minimalan, izdaje se *Bosniche post* na njemačkom, *Vatan* na osmanskome turskom, te *Prosvjeta* kao politički list za pravoslavce, što motivira don Franu da *Novi hercegovački bosiljak* tematski proširi na političke teme i promijeni naziv lista u *Glas Hercegovca* od broja 38. 19. rujna 1885.³⁴⁸ *Glas Hercegovca*, za razliku od ostalih političkih listova, u prvi plan ne stavlja katoličko određenje lista, iako je don Frano jedan od predstavnika katoličke crkve.³⁴⁹ U listu su izbjegavane rasprave o identitetu muslimana, dok se protusrpske stavovi zastupljeniji tek 90-ih godina 19. stoljeća, kada nastupi promjena na srpskoj političkoj sceni u liku Radikalne stranke.³⁵⁰ Politički listovi financirani su iz vladinog fonda, nisu dobili podršku iz Hrvatske i Srbije jer su iz istog fonda financirani umjetni nacionalni projekti.³⁵¹ Agresivna politika prema državnompravnom statusu Bosne i Hercegovine koja se u srpskom javnom diskursu otvoreno promiče, dala je Kallayu znak

---

³⁴⁵ Kako bi se proširio kulturni sadržaj, jer promocija djela iz hrvatske nije bila dovoljna, oformiti će se 1883. godine hrvatska tiskara u Bosni i Hercegovini. Još 1881. godine don Frano Milićević predaje zahtjev za koncesiju u želji za pokretanjem novog lista, koju je zbog ustanka u Hercegovini dobio tek 1883. godine. Imamović, *Pravni položaj*, 99

³⁴⁶ Zbog lažne vijesti o formiranju tajnog odbora u Mostaru, nakon istrage o odboru, koncesija je ponovno dodijeljena za novi list. Kruševac, *Bosanskohercegovački listovi*, 123

³⁴⁷ Đaković, *Političke organizacije*, 157

³⁴⁸ Kruševac, *Bosanskohercegovački listovi*, 207

³⁴⁹ Kallay nije želio takav jedan list izvan Sarajeva, udaljenost od centra otežavat će izdavanje Milićeviću i uzrokovati slabu tiražu, list će promijeniti urednika, koji će biti na ruku vlastima, tako će do svoje smrti list uređivati Nedjelko Radičić i nakon njegove smrti 1896. gasi se list. *Ibidem*, 223

³⁵⁰ Đaković, *Političke organizacije*, 158

³⁵¹ *Bošnjak*, I, 19., 5. XI 1891.

da popuštanjem pravaške ideologije koja je pod Josipom Frankom izrazito antisrpska će osigurati političku oporbu.³⁵²

Prestankom *Glasa Hercegovca*, otvoren je prostor za novi hrvatski list, književnik Ivan Milićević Aziz pokreće lista *Osvit*. Kako bi ekonomski ojačao osnovani list, oformljena je tiskara na dionice *Hrvatska dioničarska tiskara*, čiji princip slijede *Srpska dioničarska štamparija* i *Islamska dioničarska štamparija* u Sarajevu.³⁵³ Ovom promjenom, mijenja se percepcija prema srpskoj politici, definitivno se gubi mogućnost zajedničke suradnje s pravoslavnim stanovništvom, pogotovo kada se u kontekst uzme još ranije kreiran sukob na relaciji Stadler - Kosanović, te borba srpsko-pravoslavne elite protiv nove katoličke hijerarhije. *Osvit* zbog širenja pravaške ideologije, ostaje bez podrške Strossmayera i Koalirane opozicije (koalicija *Stranke prava* i *Neovisna narodna stranka*) u Hrvatskoj, koji još očekuju suradnju slavenskih naroda protiv mađarskog režima u Bosni i Hercegovini.³⁵⁴ Sukoba sa srpskim nacionalnim pokretom, koji zauzima najveći dio hrvatskog javnog i političkog prostora u želji za dokazivanjem državnog prava na prostor Bosne i Hercegovine.³⁵⁵ *Osvit* za razliku *Glasa Hercegovca*, promiče kulturu i prosvjete striktno među katolicima. U duhu ideologije nude percepciju političkih promjena u Bosni i Hercegovini, krivica za iseljavanje muslimana prebačena je na Srbiju i Crnu Goru, koji potiču iseljavanje muslimana, kako bi nestali iz Bosne.³⁵⁶ Ilirska ideja nestaje iz političkog i javnog diskursa, borba srpskog nacionalnog pokreta protiv katoličke hijerarhije i "propagande", ujedinila je hrvatsko političko tijelo. *Osvit* ističe kako je izraženiji prelazak na pravoslavlje, nego na katoličanstvo što je glavna teza srpskog javnog diskursa.³⁵⁷ Protivili su se kreiranoj percepciji o povlaštenoj poziciji katolika pod Monarhijom, jer je vlast zadržala pozicije po okupaciji i nisu pratili demografske promjene, poput sarajevskog gradskog zastupništva, gdje i pored porasta broja katolika, pravoslavci imaju više članova u vijećima.³⁵⁸ Srpska politika vrši pritisak na *Osvit*, kojeg žele ukloniti iz učionica, ali je izražen pritisak na hrvatska društva kojima zabranjuju djelovanje, što je početak hrvatsko-

---

³⁵² Đaković, *Političke organizacije*, 163

³⁵³ Kruševac, *Bosanskohercegovački listovi*, 283

³⁵⁴ Đaković, *Političke organizacije*, 165

³⁵⁵ "Bosnien und Kroatische Staatsrecht" *Osvit*, II, 5., 14. I 1899.

³⁵⁶ *Osvit*, II, 14., 15. II 1899.

³⁵⁷ *Kroz dvadeset godina na katoličanstvo je prešlo 14 osoba, dočim na hrišćanstvo 104 osobe. Kako se vidi, hrišćanska crkva ne stoji onako loše kako ju razvikuju.* *Osvit*, II, 23., 18. III 1899.

³⁵⁸ *Osvit*, II, 04. III 1899.

srpske netrpeljivosti koja se nastavlja ulaskom u novo stoljeće.³⁵⁹ Suradnja s muslimanima je nastavljena, osim kritike prema listu *Bošnjak* i "vajnoj braći" koja "usuprot hrvatskomu drže onoga nenaravnoga i nasilnog imena, imadu u to ime golemih sredstava".³⁶⁰ *Osvit* želi isključiti mogućnost vladinog financiranja kako bi izbjegli kritiku s kojom su se *Bosiljak* i *Glas Hercegovca* suočavali, jer sukob s *Bošnjakom* zapravo nije sukob s nositeljima muslimanske inteligencije, *Bošnjak* ima neznatnu podršku kod naroda i jedina podrška dolazi od vlade.³⁶¹ Pored suradnje s muslimanskom inteligencijom, ne bježe od problema desetine i nezadovoljnih kmetova, ali poštuju vladine mjere u traženju konačnog rješenja agrarnog sistema.³⁶² Percepcija agrarnog rješenja i staleškog izjednačavanja stanovništva koju nudi *Osvit* reprezentativna je za katoličku elitu, žrtvuje agrarno pitanje zarad stjecanja bolje pozicije prema muslimanskim zemljoposjednicima. Nacionalnom pitanju je data prednost, svaki radikalni prijedlog koji ne ide u korist muslimanskim begovima bi se negativno odrazio na promociju hrvatskog nacionalnog pokreta. Kako bi pomogli kmetu, zalaganje će biti u već postojećem vladinom okviru, fakultativnom otkupu zemlje gdje bi kroz zaklade pomagali seljacima.³⁶³

Nova crkvena hijerarhija se usmjerila na uređenje i financijsko jačanje katoličke crkve, Stadler je političke pozicije koje pripadaju katolicima htio zadržati za crkvene dostojanstvenike. Vjerski identitet želi staviti ispred nacionalnog, hrvatski identitet prije svega pripada ekskluzivno katolicima, dok borba za hrvatsko nacionalno pitanje se mora voditi pod pokroviteljstvom Crkve, uz beskompromisnu vjeru crkvenim autoritetima.³⁶⁴ Razvoj građanske liberalne inteligencije, kao i ekonomsko jačanje prije svega katoličkih trgovaca uz tradicionalnu podršku franjevacu, odbija

---

³⁵⁹ "Hrišćanski paroh u Travniku Kosta Božić, želi ukloniti *Osvit* iz čitaonica". *Osvit*, II, 56., 12. VII 1899. U Bosanskoj Gradišci predstavnici grč.- istoč općine zabranili okupljanje hrvatske omladine u svratištu Grand. *Osvit*, II, 74., 13. IX 1899.

³⁶⁰ Kritika vlasti zbog cenzure je ograničena, zbog toga fokus opozicionih listova će pretežno biti prema listovima koje vlast financira, posebno je na udaru list *Bošnjak*. " *Osvit*, II, 1., 1. I 1899.

³⁶¹ "o našim pristašama bošnjačtva šalje, uvršćujemo ih, a inače smo na čistu s "bošnjačtvom" i s "bosanskon narodnosti.. zabilježiti i jedno slove više protiva te novoskovane narodnosti, koja kao takova ima jedan jedini organ na svijetu, koji ju propagira i tek samo šaćicu pristaša". *Osvit*, II, 88., 01. X 1899.

³⁶² "Naš porezni sustav, kakvo je u Bosni i Hercegovini, okupacijom nije se mogao promieniti, niti su bile povoljne prilike... kako da se bilo poboljša bilo zamieni nečim sgodnijim.. Ako se dogadjalo ili valjda dogadja nepravilnosti pri popisu desetine, to se ima pripisati neurednosti desetara.. dobro bilo desetinu paušalirati." *Osvit*, II, 12., 8. II 1899.

³⁶³ *Osvit*, II, 4., 11. I 1899

³⁶⁴ Đaković, *Političke organizacije*, 178

dominaciju Stadlera i svjetovne crkve nad hrvatskim političkim tijelom, što će suprotstaviti ove ideje. Kod svjetovnjaka su postojale dvije percepcije o uključenju i organiziranju vrha katoličke crkve u političku stranku. Izvanstranačka struja je smatrala, kako je politika zapravo narodna stvar, dok vrh katoličke hijerarhije treba nadzirati i koordinirati zajedničko političko djelovanje. Stadler je pripadao drugoj struji, koja će u konačnici i prevladati.³⁶⁵

---

³⁶⁵ Ibidem, 203-208

5. Bosna i Hercegovina od 1903. do 1908. godine kroz nacionalne percepcije

5.1. Liberalizacija uprave i priprema za aneksiju

Liberalizacija uprave započinje krajem 90-ih godina 19. stoljeća, kada Kallayeva apsolutistička vlada smanjuje pritisak na nacionalne pokrete. U sklopu zakona za popuštanje represivnih mjera, novine su doživjele procvat.³⁶⁶ *Zakonom o štampi* iz 1907. godine, urednike i redakcije listova stavlja pred veći izazov, prestaje cenzura listova te će u slučaju političke agitacije ili lažnih vijesti urednici sudski osobno odgovarati. Nisu svi listovi bili za potpunu slobodu štampe, *Bošnjak* smatra kako situacija za neograničenu slobodu štampe još nije povoljna, svjesni raznih političkih agitacija kojim su podložni listovi.³⁶⁷ Nakon olakšica, listovi služe u velikom dijelu za političke obračune, što dovodi do mnogobrojnih zapljena listova, novčanih kazni, čak i do protjerivanja urednika iz zemlje.

Liberalizacija uprave je zapravo označila uključenje i domaćeg stanovništva u upravu, te priprema za buduće narodno predstavništvo. Tradiciju koju je imao *Idare Medžlissa* na državnoj razini, po okupaciji je zadržan, ali dolaskom Kallaya vijeće prestaje s radom, jedino su sreski “medžlisi” zadržavali funkcionalnost. Veća politička spremnost narodnih predstavnika usmjerila je vladino djelovanje prema formiranju zastupničkih tijela, prvo će se formirati okružna vijeća, koja ipak nisu mogli raspravljati o političkim, konfesionalnim i nacionalnim stvarima.³⁶⁸ Nacionalna politika uprave, kroz promociju jedne nacije nije ostvarila željeno konfesionalno ujedinjenje, najbolji primjer su kulturno umjetnička društva, koja i pored ograničenja, djeluju nacionalno i promiču političke pokrete, što je preteča nacionalnim političkim strankama.

Koliko će smrt Zajedničkog ministar Benjamina Kallaya 1903. godine odrediti smjer Bosne i Hercegovine, toliko će i na upravu utjecati promjene u Hrvatskoj i Srbiji. Dolazak na vlast dinastije Karađorđević “majskim prevratom” mijenja smjer vanjske politike Srbije, suradnja s Austro-Ugarskom je stavljena u drugi plan, što utječe i na Srbe u Bosni i Hercegovini. Bliskost s

---

³⁶⁶ Još 1895. godine mostarski okružni predstojnik je predlagao zakon o štampi, ukidanje preventivne cenzure, kako bi odgovornost snosila redakcija, dok bi u slučaju kontraverznih stavova zvanična štampa reagirala. Kraljačić, *Kalajev režim*, 451

³⁶⁷ *Bošnjak*, XVII, 15., 11. IV 1907.

³⁶⁸ Kraljačić, *Kalajev režim*, 453

radikalima iz Srbije, pojava novih političkih centara u Bosni i Hercegovini, razvija agresivniju politiku prema Austro-Ugarskoj i njezina uprava je sve češće političko pitanje. Okončanje apsolutističke uprave Karolya Khuena-Hedervarya u Hrvatskoj, kreira novi politički smjer, *Hrvatsko-srpska koalicija* započinje politiku novog kursa u Hrvatskoj. Hrvati u Bosni i Hercegovini, što smo vidjeli u prošlim poglavljima odbijali su mogućnost suradnje sa srpskim političkim opcijama, koji negiraju hrvatski nacionalni pokret i pravo na Bosnu i Hercegovinu. Konfrontacija građanske i klerikalne ideje neće donijeti drukčiji stav prema srpskom nacionalnom pokretu. Vakufsko-mearifski pokret za autonomiju ističe nacionalnu drugost kod muslimana i pored suradnje s pravoslavnim pokretom, iako pokretu neće pristupiti muslimanska inteligencija koja je iskazala vjernost Austro-Ugarskoj, ali nisu pristali uz drugi nacionalni pokret.

Bosna i Hercegovina ulazi u novu fazu društveno-političkih odnosa nakon Kallayeve smrti, ekonomski napredak je djelomično ostvaren, kulturna i prosvjetna djelatnost još uvijek ostaju nedovoljno razvijeni, pogotovo u poredbi s drugim krajevima Monarhije, ali i Srbijom. Kallayeva vlast ostala je upamćena po integralnom nacionalnom konceptu koji je ograničio konfesijski diferenciranom stanovništvu politički razvitak, potreban za proširenje političkih prava i u konačnici aneksiju. Aneksijom bi se promijenio državopravni status i ostvarila mogućnost zakonodavnih tijela, zbog čega želi stanovništvo politički obrazovati. Pred kraj stoljeća, Kallay dopušta korištenje nacionalnih imena, dok će se potpuno političko organiziranje desiti za njegova nasljednika Istvana Buriana.³⁶⁹ Novi Zajednički ministar financija nastavlja upravu u Kallayevom smjeru, gradi željeznice, osigurava ekonomsko samoodržavanje Bosne i Hercegovine i uređuje poreski sistem.³⁷⁰ Desetina, kao glavno porez, paušalno se obračunava svakih deset godina, dosadašnji godišnji obračun izazivao je dosta nevolja i nezadovoljstvo naroda. Razlika između Kallaya i Buriana, jeste nacionalno-vjersko pitanje, uz zaštitu vjerezakona, ističe potrebu za potpunu ravnopravnost naroda, te rješavanje vjerske autonomne uprave.³⁷¹ Politički javni život u Bosni i Hercegovini razvijao se postepeno, broj listova, kao i njihova tiraža koja se povećava, listovi otkrivaju koliko su nacionalno-konfesionalne grupe zapravo međusobno, narušavale

---

³⁶⁹ Burian je imao diplomatskog iskustva u Bugarskoj i Grčkoj, poznao istočno europske jezike, ali i situaciju, zbog toga si činio savršenim rješenjem za imenovanje na poziciju Zajedničkog ministra financija. *Sarajevski list*, XXVI, 89., 31. VII 1903.

³⁷⁰ *Sarajevski list*, XXVII, 9., 22. I 1904.

³⁷¹ Imamović, *Pravni položaj*, 131

jednakost i kako ukidanje preventivne cenzure utječe na politički život. Politička cenzura nikada u potpunosti nije ukinuta, pogotovo za političke listove, kada politička propaganda dolazi do izražaja, što proizvodi nasilje u državi. *Musavat* nakon novog zakonodavnog uređenja štampe izrazio nezadovoljstva, zakon je izmijenio samo uloga cenzure, umjesto preventive sada sudovi kontroliraju listove.³⁷² Novi zakon je nastavio pljenidbu i brisanje članaka iz novina, urednicima se izriče opomena i traži ispravka zvaničnom *Sarajevskom listu*, nakon kojeg okrivljeni list mora reagirati u protivnom slijedi kazna predviđena zakonom.³⁷³

5.2. Muslimanske političke stranke, organiziranje i pripreme za aneksiju 1908.

Muslimanske čitaonice kirethane imenom su isticale svoju vjersku pripadnost, zbog toga je njihovo širenje u vrijeme Kallayeve uprave dopušteno. Tijekom vakufsko-mearifskog pokreta kirethane su prve na udaru, prepoznate su kao nositelji nacionalnog grupiranja Muslimana. Nakon okupacije Muslimani su imali određen nacionalni identitet s izraženom vjerskom karakteristikom, percipiran kroz vakufsko-mearifski pokret i njegove vođe. Izvan pokreta ostala je mlada inteligencija, koja pozitivno ocjenjuje vladinu politiku, grupirana je oko lista *Behar*, koja se prvenstveno koncentrira na razvoj prosvjetiteljskog duha Muslimana.³⁷⁴ Primarni zadatak *Behara* jeste naobrazba u skladu s novim vremenom, žele omogućiti što bolje obrazovanje cijeloj muslimanskoj populaciji kako bi se intelektualno razvijali i bili ravnopravni s drugim narodima.³⁷⁵ Najveća podrška *Beharu* dolazi iz lista *Bošnjak*, osim ideološke sličnosti, zadovoljni su promocijom kulture muslimana na narodnom jeziku.³⁷⁶ Kulturološka diferencijacija mlade inteligencije koja kroz vladine institucije i pristanak na zapadnoeuropski školski sistem pokušava

---

³⁷² *Musavat*, III, 16., 7. IV 1908.

³⁷³ U *Sarajevskom listu* je upozorena *Srpska riječ* koja je pisala neistine o vladinoj eksproprijaciji zemljišta Gligorija Jeftanovića i dužni su napraviti ispravku, nakon što nije ispravaka u narednim brojevima iznesena vlada će provesti uredovanje po zakonu. *Sarajevski list*, XXX, 63., 29. V 1907.

³⁷⁴ Nakon iskustva kojeg su Safvet beg Bašagić, Edhem Mulabdić, Osman Nuri-Hadžić stekli kroz *Bošnjak* bili su spremni na pokretanje književnog i zabavno-poučnog lista. U duhu mlade inteligencije, željeli su prikazati mogućnost razvoja islama u duhu zapadne vrijednosti. Kruševac, *Bosanskohercegovački listovi*, 381

³⁷⁵ *Behar*, I, 1., 01. V 1900.

³⁷⁶ *Bošnjak*, X, 14., 05. IV 1900.

parirati drugim konfesijama. Konzervativizam zemljoposjednika i uleme usporio je razvoj nacionalnog pokreta, nerealna želja za povratak pod okrilje Osmanskog Carstva značila je lošiju poziciju pod Austro-Ugarskom upravom. Politički razvoj Muslimana tražio je inkorporirajuću ustanovu, tvorci *Behara* po primjeru *Prosvjete*, osnivaju društvo *Gajret*. Kako su u posvećenom broju *Behara* naveli (III/21), "*Gajret je u praksi nov, ali u teoriji je samo jedna forma, jedan oblik kojim se ideje ostvaruju.*"³⁷⁷ Osnivačka skupština predočila je razlike između mlađe inteligencije i uleme, koja nije u potpunosti podržavala smjer kojim "*omladina*" ide.³⁷⁸ Pod pritiskom glavnog financijera društva i vlasnika lista *Behar* Adem-age Mešića *Gajret* je osnovan, ali je pokazatelj različitih percepcija kod inteligencije i vođa pokreta. Nejasan politički smjer društva razlog je što listovi u Bosni i Hercegovini nisu s oduševljenjem dočekali osnivanje, osim *Osvita* i *Sarajevskog lista*, koji su čitateljstvo obavijestili kroz malu bilješku, srpski listovi o *Gajretu* ne donose nikakve vijesti. *Bošnjak* štiti interese novoosnovanog društva, te kritiziraju *Srpski vjestnik* i *Bosansku vilu*, osim što imaju velik broj muslimana pretplatnika, često se umiljavaju muslimanima, što prejudicira kako kulturni napredak koji muslimani postižu van okvira srpske ideologije nije podržan.³⁷⁹ Napredak koji je muslimanska inteligencija napravila s *Beharom* i *Gajretom* nije prihvaćen u srpskom nacionalnom pokretu, *Bosanska vila* će o novom napretku jednokrvne "*braće muhamedove*" vidjeti konkurenta, ali i strah od mogućeg približavanja hrvatskom nacionalnom pokretu.³⁸⁰

Beskompromisnost muftije Džabića u pregovorima ga je koštala protjerivanja i mogućnosti nastavka pregovora s vladom, to će stvoriti grupu muslimanskih prvaka predvođenih Salihom Bičakčićem koji su smatrali kako je potreban kompromis i umanjenje policijske represije prema vođama pokreta. Razgranatost pokreta je iskoristila vlada, kojoj je u interesu obnova pregovora, kako bi opravdali protjerivanje i policijski pritisak prema muslimanskoj deputaciji u Carigradu.³⁸¹ Vladin postupak u kojem su protjerali utječe na negativnu percepciju, što će preostale vođe pokreta iskoristiti u svojim memorandumima. Vladine namjere su da njima bliske osobe preuzmu

---

³⁷⁷ Društvo je osnovano u svrhu pomaganja đaka muslimana iz Bosne i Hercegovine u nižim i višim srednjim školama, u sklopu cijele Monarhije. Podršku društvu će dati većina uglednih muslimana zajedno s reisom i ulemom. *Behar*, III, 21., 01. III 1903., 324

³⁷⁸ *Behar*, III, 21., 01. III 1903., 328-330.

³⁷⁹ *Bošnjak*, XIII, 8., 19. II 1903.

³⁸⁰ *Bosanska vila*, XV, 9/10, 15. V 1900., 133

³⁸¹ Šehić, *Autonomni pokret*, 159

pregovore, Salih Bičakčić jedan od ranijih vođa pokreta, nakon sukoba s Džabićem nije uspio osigurati širu podršku. Ostatak muslimanskih prvaka ostaje vjerna Džabiću i ne žele odlučivati o važnim pitanjima bez njega, bez Džabića odbijen je i pokušaj pravoslavnog vjersko-prosvjetnog pokreta za zajedničku akciju.³⁸² Ponovno otvaranje vakufsko-mearifskog pitanja pokrenulo je nekoliko stvari, pregovori s pravoslavnim pokretom su pri kraju i država se mogla u potpunosti posvetiti problemu kojeg pokreće vladino imenovanje sebi lojalnih dužnosnika u ulemu-medžlis, koji su članovi Zemaljske vakufske komisije.³⁸³ Puštanje na slobodu Šerifa Arnautovića i njegovo uključenje u rad pokreta, napokon će polučiti pozitivnu reakciju muftije Džabića, koji je tek kroz pregovore, Arnautoviću dao odriježene ruke za nastavak pregovora o vakufsko-mearifskim pitanjima.

Pokretanjem lista *Musavat (Jednakost)*, mostarska grupa prelazi u ofanzivu za samostalno političko organiziranje. Program lista je pokazao percepciju društvenih odnosa i uprave, prije svega zemljoposjedničke elite, pored uobičajenih poziva na buđenje narodne svijesti, najavljuju stranačko organiziranje uz kritiku nedovoljno angažiranoj ulemi, ali i uz kritiku mladoj inteligencije čije sudjelovanje u upravi ometa objektivan rad.³⁸⁴ Austro-Ugarska uprava je neuspješna jer nemaju nikakvih simpatije prema zemlji, vlada treba osigurati domaćim ljudima radu u upravi, kako bi uprava u Bosni i Hercegovini bila autonomna. U sklopu državne autonomije žele očuvati sultanov suverenitet i zaštititi državno-pravni status Bosne i Hercegovine kako bi spriječili pripojenje Austro-Ugarskoj.³⁸⁵ Kako je Džabiću zabranjen ulazak u Bosnu i Hercegovini, zemljoposjednici su preuzeli vodstvo pokreta, predvođeni Ali-begom Firdusom na sastanku u Slavenskom Brodu 1906. godine organiziraju prvo Egzekutivni odbor, a kroz 1907. godinu i miletske odbore nove *Muslimanske narodna organizacije (MNO)*.³⁸⁶ Promjena u vodstvu pokreta neće promijeniti percepciju elite, agrarno pitanje dobiva na većem značenju, ali kroz novu političku stranku i dalje je vakufsko-mearifski pitanje je primarno. Agrarno pitanje je percepcijama muslimanske elite izjednačeno s islamskim i šerijatskim interesima, gruntovni zakon iz 1884. godine naštetio je muslimanskim zemljoposjednicima, jer su mulkovna zemljišta upisivana kao

---

³⁸² Šehić, *Autonomni pokret*, 175

³⁸³ *Ibidem*, 189

³⁸⁴ *Musavat*, I, 1., 16. X 1906.

³⁸⁵ *Musavat* I, 1, 16. X 1906.

³⁸⁶ *Musavat*, I, 9., 11. XII 1906.

mirijska.³⁸⁷ Širenje muslimanske percepcija nejednakosti van vjersko-prosvjetnih pitanja je produkt nove političke opcije koja štiti ekonomske interese najutjecajnijih slojeva, zemljoposjednika i trgovaca, koji vode brigu o muslimanskim interesima. Žele spriječiti intenziviranu kolonizaciju zemlje koja ide na štetu domaćem stanovništvu, zahvaćenog oskudicom zemlje. Kada se govori o agrarnom pitanju, ne vodi se briga o seljacima, prijedlozi o umanjenu prava kmetova, pretvorba zemljišta u mulkovnu i zabrana paušalizacije desetine idu na štetu kmetovima, ali to nije umanjilo podršku jer su i dalje seljaci slijedili vodstvo *Muslimanske narodne organizacije*.³⁸⁸ Sarajevski zemljoposjednici blisku vlastima, odbili su prisustvovati sastanku u Slavenskom Brodu. Angažiranjem Šerifa Arnautovića smatraju kako iza akcija stoji muslimani srbofili, koji promiču političke planove iz Srbije.³⁸⁹

Vakufsko-mearifski pokret kroz memorandum iz 6. prosinca 1906. godine, koji je dostavljen delegacijama oba dijela Monarhije pokazao je kako pokret više nije vjerski, već ima politička obilježja. Nejednakost muslimanskog stanovništva pod novom upravom je primarni zadatak i vlada se smatra najodgovornijom za težak status. Muslimanima su onemogućene lične slobode i vjerske slobode, dok su vjersko-prosvjetne institucije u teškom stanju. Posebno na negativnu percepciju utječe državni pritisak na imovinu muslimana što je uzrok iseljavanja u Osmansko Carstvo, te represivne mjere s kojim se suočava pravoslavni vjersko-prosvjetni pokret i u Monarhiji je jedino katoličkoj crkvi omogućena potpuna sloboda i veza s rimskim starješinom.³⁹⁰ Preuređenje katoličke crkve, kako se to učinilo s islamskom zajednicom, prouzročio bi crkveni raskol i to je glavni argument muslimanske elite u zadržavanju ranijih vjerskih prava.³⁹¹ *Bošnjak*, koji predstavlja percepciju muslimanske inteligencije, smatra kako otvaranjem političkog pitanja u okviru pokreta, stvorena utopistička slika promjene državno-pravnog statusa Bosne i Hercegovine, koja škodi prije svega muslimanima, dok Egzekutivni odbor vezan za srpske političke krugove ekonomski iskorištava muslimane preko kancelarije u Budimpešti.³⁹² Preko

---

³⁸⁷ Šehić, *Autonomni pokret*, 193

³⁸⁸ Imamović, *Pravni položaj*, 146

³⁸⁹ Šehić, *Autonomni pokret*, 195

³⁹⁰ *Ibidem*, 197

³⁹¹ Odvajanje biskupa ili vladika od pape ili od nadležnih patrijarha dovelo bi do šizmatizma i raskola Crkve, dok se isto zahtjeva od muslimana da se odvoje od kalife i šejhul islama u Carigradu. *Musavat*, II, 12., 18. IV 1907.

³⁹² *Bošnjak*, XVII, 19., 9. V 1907.

MNO vidimo kako je nejednakost još uvijek percipirana kroz elitu i pitanja pokreta, ključno pitanje ostaje vjersko pitanje i nadležnost carigradskog mešihata za izdavanje menšure.

Početni pokušaji muslimanskih prvaka približavanja ugarskoj opoziciji nisu bili uspješni, ponovno pokretanje pregovora s vladom, otvara mogućnost podrške ugarske *Nezavisne stranke*. Muslimani u Mađarima vide priliku za suradnju, jer vode aktivnu politiku kako bi onemogućili širenje slavenskih zajednica na zemlje "Suverena Nj. Vel. Sultana".³⁹³ Muslimanska politička elita je zanemarila cilj ugarske politike, inkorporiranje Bosne i Hercegovine u zemlje krune sv. Stjepana. Ministar Burian kao član vlade, štiti primarno državne interese, predstavnike *MNO* ne priznaje u pregovorima o vjersko-prosvjetnim pitanjima i protivi se odlukama nadležnog Zemaljskog vakufskog povjerenstva koji im je to omogućio.³⁹⁴ U srpnju 1907. godine, nakon izlaska novog memoranduma započeti su novi pregovori s Zemaljskom vladom, tekst memoranduma se zapravo naslanja na protekle memorandume, zahtjevi su koncentrirani na financiranje vjerskih institucija, gdje bi osnivanjem vakufsko-mearifskog sabora preuzeli kontrolu nad subvencijama. Prošireni su zahtjevi za uređenje agrarnog pitanja, ali su još uvijek vezani za ekonomsko propadanje muslimanskih zemljoposjednika, gubitke žele nadoknaditi povratkom na stare zakonske odredbe u protivnom se dovodi u pitanje opstanak Muslimana.³⁹⁵ Muslimanska elita kroz memorandume nudi percepciju protuzakonitog djelovanja uprave bez ustavne odgovornosti, preko policijski organa sistem lišava građane zagarantiranih prava.³⁹⁶ Kada je riječ o agrarnom uređenju, odbijaju vladin uvjet o početku pregovora s kmetovima, kako bi se uredili odnosi, striktno žele provedbu Saferske naredbe u izvornom obliku.³⁹⁷ Cilj vakufsko-mearifskog je uklanjanje svih vakufsko mearifskih i islamskih vjersko-prosvjetnih tijela koje je "inovjerna" vlada bez sudjelovanja islamskog naroda postavila.³⁹⁸ Nemogućnost donošenja konačne odluke o menšuri, organizirana je anketa miletskih odbora *Muslimanske narodne organizacije* na kojoj je prisustvovalo 1000 članova, pokazatelj je općenarodne podrške političkoj organizaciji u pregovorima o vakufsko-

---

³⁹³ *Musavat*, II, 12., 18. IV 1907.

³⁹⁴ Zemaljsko vakufsko povjerenstvo prepušta novoosnovanoj stranci da postane predstavnik Muslimana, što vlada izričito odbija, Konstantin Hörmann, zamjenik civilnog adlatusa, ističe kako pregovori koje predstavnici muslimanskog naroda (Egzekutivni odbor) potiče nemaju dodira s vjerom i vakufom. Sarajevski list, XXX, 25., 01. III 1907.

³⁹⁵ Šehić, *Autonomni pokret*, 213

³⁹⁶ *Ibidem*, 214

³⁹⁷ *Ibidem*, 229

³⁹⁸ Skarić, Nuri-Hadžić, Stojanović, *Босна и Херцеговина*, 86

mearifskim pitanjima. Visokom mešihatu u Carigradu je poslano 6 prijedloga, od kojih mešihat bira jedno na koji način riješiti problem menšure. Na anketi prisustvuju i kmetovi, koje zemljoposjednici uvjeravaju kako tek povratkom ranijeg stanja može doći do poboljšanja položaja, pogotovo ukoliko se iz odnosa isključi kontrola države.³⁹⁹

Na skupštini stranke, izražen je animozitet prema mladoj inteligenciji, koja je *Beharom* i *Gajretom* stvorila temelj za političko i kulturno uzdizanje muslimana. Približavanje inteligencije Monarhiji, kao i njihovo ugledno porijeklo, nisu im pružali širu podršku naroda. Sredinom 1907. godine *MNO* poziva na učlanjenje u *Gajret* pod krinkom ekonomskog jačanja društva kako bi parirali hrvatskim i srpskim društvima, ujedno i preuzimaju čelne pozicije u društvu.⁴⁰⁰ Gubitkom važnih pozicija u *Gajreta*, muslimanska inteligencija odgovara formiranjem *Muslimanske napredne stranke (MNS)* u kolovozu 1908. godine, na čelu stranke je Adem-aga Mešić.⁴⁰¹ Percepcija budućeg statusa Bosne i Hercegovine je različita od "narodnjaka", *MNS* želi zadržati ranije okupacijom dogovoreni status i svaki pokušaj autonomije za njih predstavlja konačno pripojenje Bosne i Hercegovine Srbiji.⁴⁰² Različita je percepcija i prema lošem ekonomskom statusu muslimana, koja je uzrokovana konzervativnim pristupom uleme i elite, te odbijanje suradnje s državom. Muslimanska inteligencija otvoreno priznaje kako žele steći hegemoniju na ekonomskom planu i tako ostvarila političke prevlasti nad drugim elementima.⁴⁰³ Kreirana percepcija o zaštiti vjere kod *MNO*, inteligencija nije prihvatila, smatraju kako u zahtjevima pokreta prevladavaju osobni interesi, koji nisu doprinijeli na unapređenju islama, nego na zaštiti osmanske baštine. Inteligencija, kroz listove ističe svoj islamski karakter programa, dok kroz približavanje drugih naroda muslimanima žele pomoći u razvoju međusobnih odnosa.⁴⁰⁴ Pravili su razliku nacionalnog i vjerskog identiteta, otvoreno promicanje hrvatskog identiteta kod vodećih ljudi u *MNS*, te politika protivljenja osmanskoj državi i zadržavanje Bosne i Hercegovine pod austrougarskom upravom, koštati će ih veće podrške u narodu.⁴⁰⁵

---

³⁹⁹ *Musavat*, III, 4., 24. I 1908.

⁴⁰⁰ *Novi Behar*, VII, 19-20, 1933/1934, 294

⁴⁰¹ *Bošnjak*, XVIII, 8., 27. II 1908.

⁴⁰² Imamović Mustafa, *Pravni položaj*, 180

⁴⁰³ *Bošnjak*, XVII, 28., 11. VII 1907.

⁴⁰⁴ *Behar*, I, 11., 01. X 1900. *Muslimani, a ne muhamedanci! - Poslanik, a ne prorok I propheta.*

Gubitak *Gajreta* pogodio je inteligenciju, pogotovo adaptacija "narodnjaka" i usmjerenje ka razvoju školstva čime su zakoračili na njihov teren. Učinjen je kompromis kojim su dva ranija člana uprave *Gajreta* ostala na toj funkciji, ovo ipak neće utjecati na politički kompromis. *Musavat* podrugljivo objavljuje osmrtnicu preventivnoj cenzuri, u kojoj su promotori cenzure hrvatski listovi *Osvit* i *Hrvatski dnevnik*, ali i muslimanski list *Bošnjak*.⁴⁰⁶ Muslimanska inteligencija se orijentira na gradnju kulturnih institucija, kako bi širili prosvjetu među muslimanima, financijska moć i podrška vlade ići će im na ruku. U vremenu razvoja političkih stranaka, pitanje prosvjete vođe vakufsko-mearifskog pokreta ne mogu prepustiti inteligenciji, važan alat koji doprinosi razvoju i novog članstva. Percepcija muslimanske elite se ne mijenja od početka pokreta, pitanja su jednaka kao i u vrijeme Kallayeve uprave, liberalizacija uprave nije riješila glavno vjersko pitanje menšure. Borba za nadležnost Carigrada oko vjerskih pitanja, percipirano je kao zadiranje države u osnovna vjerska prava, suprotno ranijim dogovorima i kreiranoj slici o upravi.

5.3. Srpski političko ujedinjenje za konačan cilj

Srpska elita kulturnu i društveno-političku djelatnost bazira na pjevačka, prosvjetna, sokolska, zanatlijska udruženja, nacionalno ime se koristi tek nakon što 1897. godine vlada odobri imenovanje *Srpske čitaonice* u Prijedoru, što je produkt umirivanja odnosa s vjersko-prosvjetnim pokretom.⁴⁰⁷ Prvi korak ka stranačkom formiranju, čiji primjer slijede i drugi nacionalni pokreti jeste kroz formiranje društva *Prosvjeta*.⁴⁰⁸ Osnovano na inicijativu mlade inteligencije, društvo nudi percepciju lošeg stanje pravoslavnog stanovništva, ističu nejednakost, oduzeta prava i osiromašeno stanovništvo, koje usprkos poteškoćama radili na razvitku srpskog građanskog društva.⁴⁰⁹ Karakter društva je izrazito srpski, ali je ostavljen prostor za pristup i drugim

---

⁴⁰⁵ "Braćo! Osvijestite se, osovite se na svoje noge, pogledajte vlastitim očima oko sebe, neslušajte naše neprijatelje i samozvane tutore oko "Hrvatskog Prava", nego ih uvijek i na svakom mjestu prezrite, kao što ih i mi preziremo, pa nam je u bratskoj zajednici i slozi uspjeh inšallah osiguran." *Musavat*, I, 10., 18. XII 1906.

⁴⁰⁶ *Musavat*, II, 12., 18. IV 1908.

⁴⁰⁷ Kraljačić, *Kalajev režim*, 155

⁴⁰⁸ Osnivačkom skupštinom 18. kolovoza 1902. godine u Sarajevu osnovana je Prosvjeta, društvo za pomoć Srba učenika iz Bosne i Hercegovine. *Sarajevski list*, XXV, 101., 24. VIII 1902.

nacionalnim grupama, prijateljima srpske omladine.⁴¹⁰ Osigurana je podrška vjerskih krugova, simbolično prvi dobrotvor društva postaje mitropolit Sava Kosanović, ali i vođa autonomnog pokreta Gligorije Jeftanović. Prvi predsjednik društva je Risto Damjanović, ugledni član zajednice i važna figura u vjersko-prosvjetnoj borbi, ali i u kulturnom razvitku kroz redakciju *Bosanske vile*.⁴¹¹ *Prosvjeta* postaje centrom kulturnih zbivanja, pod svoj djelokrug su uzeli sva srpska društva i ustanove, što je prvi korak ka političkom organiziranju.⁴¹² Ideja *Prosvjete* je pomoć učenicima u školovanju, od početne ideje za samo pomaganje studentima visokih škola, stipendiranje se širi i na zanatlije. Ubrzo nakon osnivanja prosvjetna djelatnost nije dovoljna, društvo širi djelatnost i na kulturno polje, pokazali su brigu mlade inteligencije za status kmetova i finansijski ih žele pomagati, najviše kroz osnivanje zemljoradničkih zadruga.⁴¹³ Srpski nacionalni pokret nije ostao imun na podjele uvjetovane različitim političkim pogledima, visok stepen političkog razvitka omogućio je inteligenciji okupljanje svih slojeva društva u sklopu jedne političke ideje. Svaki od političkih centara ima različit politički program, Banja Luka i Mostar, imaju radikalniji pristup od sarajevske grupe koja je vodila vjersko-prosvjetni pokret i zbog ekonomske pozicije čuvaju suradnju s vlastima. Antirežimski stav nove inteligencije je znatan još od studentskih dana kada vladini planovi o zajedničkom *Institutu za bosansko-hercegovačke studente u Beču* nisu osigurali lojalan činovnički kadara, već političke protivnike.⁴¹⁴ Petar Kočić je primjer nove inteligencije koja se obrazuje u Monarhiji, svoje društveno-političko djelovanje su usmjerili na okončanje Austro-Ugarske vlasti u Bosni i Hercegovini. Ujedinjeno djelovanje vjersko-prosvjetnog pokreta i bečkih studenata dogodio se 1901. godine, kada je predan *Treći carski memorandum* u sklopu kojeg su uključeni i zahtjevi za poboljšanje statusa studenata, zauzvrat studenti su izdali memorandum u kojem upozoravaju vlast na "teške posljedice", ukoliko se korjenito ne promijeni sistem.⁴¹⁵ Percepcija inteligencije se od samog početka razlikuje od stare elite, agresivnije su pristupili pregovorima što se nastavlja i nakon okončanja borbe za vjersko-prosvjetnu autonomiju.

---

⁴⁰⁹ Madžar, Božo, *Prosvjeta srpsko prosvjetno i kulturno društvo 1902. - 1949.*, ANURS, Banja Luka, 2001., 65

⁴¹⁰ *Ibidem*, 72

⁴¹¹ *Bosanska vila*, XVII, 16/17., 15. IX 1902.

⁴¹² Imamović, *Pravni položaj*, 150

⁴¹³ Madžar, *Prosvjeta*, 75

⁴¹⁴ *Ibidem*, 34

⁴¹⁵ *Ibidem*, 37

Političke grupacije su se okupljale oko političkih listova, *Srpska riječ* je najznačajniji srpski listu Bosni i Hercegovini, te tako predstavlja istaknute vođe vjersko-prosvjetnog pokreta. Sarajevska trgovačka elita političko djelovanje temelji na zaslugama u okončanju vjersko-prosvjetnog pokreta, uspješna borba im osigurava političko vodstvo čitavog srpskog naroda. Još ranije smo vidjeli, kako *Srpska riječ*, koja po osnivanju ima izuzetno radikalne stavove prilagodila djelovanje kada je u pitanje došao interes vođa vjersko-prosvjetnog pokreta. U novim okolnostima glavni cilj sarajevske grupe je omogućiti narodu slobodu samoodržanja i samoopredjeljenja, žele osigurati narodno učešće u zakonodavstvu, upravi i sudstvu.⁴¹⁶ Činovništvo u Bosni i Hercegovini je u potpunosti strano, tek je 25% domaćih činovnika u okviru kojeg pravoslavno stanovništvo u podređenom položaju.⁴¹⁷ Podređen položaj je primjetan na svakom koraku, osnovna prava poput jezika su zanemarena u službama, kao i u školama, gdje ćirilica postaje nepoželjna.⁴¹⁸ Prilagodba je pokazana nakon okupacije kada su postali važan ekonomski i politički faktor, u novim okolnostima priznavanjem statuta žele napraviti korak naprijed u političkom organiziranju. Politički program *Srpske riječi* je ujedno percepcija pokreta, kritiziraju vlast zbog neosiguravanja lične slobode, jednakopravnosti građana, slobode štampe i političkog djelovanja. Obligatoni otkup zemlje, koji je obilježio agrarnu politiku srpsko-pravoslavne političke elite nakon okupacije, pruža novu percepciju, suradnja s muslimanskim zemljoposjednicima u duhu autonomnih pokreta je važna i pitanje žele riješiti pravično kako ne bi oštetili ni agu ni kmeta. Paušalni obračun desetine kojeg i zemljoposjednici žele ukinuti, u srpskom političkom diskursu se također smatra negativnim, jer šteti svima, a najviše bogatim posjednicima.⁴¹⁹ Prilagodba političkim okolnostima nije značila pristanak na uvjete muslimanskih zemljoposjednika, žele rješenje agrarnih odnosa u duhu samoodržanja i samoopredjeljenja, brojnost kmetova i pravoslavnog stanovništva bi u tom slučaju došlo do izražaja. Najizraženija je borba protiv kolonizacije i stranih doseljenika, ekonomski jačaju nauštrb domaćeg stanovništva, zbog čega je zahtjev *Srpske riječi* ograničenje uživanja blaga zemlje na domaće ljude, kojima bi vlada u svim grana narodne privrede pomagala i išla u susret.⁴²⁰ Njemačka politika *Drag nach Osten*, je prema *Srpskoj riječi* zahvatio i Bosnu i Hercegovinu, gdje ekonomsko trošenje stanovnika je produkt te politike, potrebno je zajedničko

---

⁴¹⁶ *Srpska riječ*, I, 1., 01. (14.) I 1905.

⁴¹⁷ *Srpska riječ*, I, 11., 21. I (3. II) 1905.

⁴¹⁸ *Srpska riječ*, I, 19., 4. (17.) I 1905.

⁴¹⁹ *Srpska riječ*, I, 4., 9. (22.) I 1905.

⁴²⁰ *Srpska riječ*, I, 1., 1. (14.) I 1905.

djelovanje stanovnika kako bi zadržali staro stanje stvari i oduprli sveprisutnoj germanizaciji.⁴²¹ Protivljenje strancima ide do mjere da se pokušava spriječiti odlazak srpskih pravoslavnih djevojaka za katoličke došljake, koji propagandom narušavaju tradiciju pravoslavnih familija.⁴²² U duhu zajedničkog djelovanja važna je borba muslimanska borba za autonomiju, pogotovo povratak Šerifa Arnautovića, jer je ojačana suradnja između srpske i muslimanske politike.⁴²³ Sarajevska politička elita prilagodivši se novim ekonomski tokovima, učvrstila je svoju političku poziciju zadržavajući konačan cilj, potpuna autonomija Bosne i Hercegovine. Kritika člana uprave *Srpske riječi* zbog isticanja austrougarske zastave i ulazak Gligorija Jeftanovića u upravni odbor Priveligovane Zemaljske Banke, mlada inteligencija protivi se takvom djelovanju, jedino beskompromisnom akcijom je moguće ostvariti konačan cilj.⁴²⁴ Razilaženje srpske političke scene nije poželjno, pogotovo kada su već aktivni planovi o proširenju djelovanja, jer su svjesni kako se politika ne može temeljiti samo na vjersko-prosvjetnom pokretu, potrebno je političko organiziranje koje će ponuditi širi spektar ideja.⁴²⁵

Mlada inteligencija nije mogla prihvatiti način na koji je donesen novi statut o uređenju pravoslavnih vjersko-prosvjetnih općina u Bosni i Hercegovini. Austro-Ugarska vlast je prije svega željela zaštititi svoje interese i novi statut je mogao biti uređen jedino pod nadzorom države, kako se ne bi suprotstavljao državnim zakonima.⁴²⁶ Odgovor na okončanje pregovora nudi hercegovačka politička grupa koja pokreće list *Narod, te uz Osvit i Musavat*, postaju treće političko glasilo iz Mostara.⁴²⁷ Izraženo je nezadovoljstvo politikom sarajevske grupe, osim osnovnih zahtjeva rješenja agrarnog pitanja i poboljšanja statusa seljaka, orijentacija mostarske grupe je usmjerena na promjenu vjersko-prosvjetnih uredbi. Politika zaštite državno-pravnog statusa Bosne i Hercegovine je glavni cilj, razlika u odnosu na ostale srpske političke grupe, priznaju druge

---

⁴²¹ *Srpska riječ*, I, 26., 16. II (1. III) 1905.

⁴²² *Srpska riječ*, I, 48., 27. III (9. IV) 1905.

⁴²³ *Srpska riječ*, I, 22., 9. (22.) II 1905.

Srpska riječ, I, 27, 18. II (3. III) 1905.

⁴²⁴ Skarić, Nuri-Hadžić, Stojanović, *Босна и Херцеговина*, 113

⁴²⁵ *Srpska riječ*, I, 49., 1. (13.) IV 1905.

⁴²⁶ "da je za napredak srpsko- pravoslavne crkve i srpsko – pravoslavnog naroda u BiH vrlo važno da pripadnici ove crkve dobiju pravo, kojim će u okviru zemaljskih zakona i bez uštrba po nadzorno pravo države, svoje crkvene i školske poslove samostalno uređivati i njima upravljati". *Sarajevski list*, XXVIII, 98., 18. VIII 1905.

⁴²⁷ Mostarsku grupu predvode Dušan Vasiljević, dr. Nikola Stojanović i dr. Uroš Krulj, pristupit će i poznati književnici Aleksa Šantić i Svetozar Ćorović, te Atanasije Šola, dok će Vasilj Grdić biti jedan od urednika lista *Sarajevski list*, XXX, 4., 11. I 1907.

nacionalne pokrete, ne protive se mogućem zajedničkom djelovanju na Balkanu svih nacionalnih grupa, dijelovi južnoslavenske ideje u borbi protiv Austro-Ugarskog režima.⁴²⁸ Podnošljiv status kmetova, trgovina u srpskim rukama, iznjedrila je Hercegovinu kao nositelja srpskog nacionalnog pokreta. Razilaženja sarajevske trgovačke struje i mostarske inteligencije, jeste borba protiv apsolutističke vlasti i način na koji se provodi. Radikalniji pristup ima i treća srpska politička grupa iz Bosanske Krajine koja se okuplja oko lista *Otadžbina* i urednika Petra Kočića. Politiku zaštite seljaka, Kočić je isticao još kroz suradnju s listom *Dan* i Lazarom Dimitrijevićem. Percepcija odnosa je drukčija u odnosu na druge dvije političke grupe, loše stanje kmetova u Krajini razlog je orijentacije banjalučke grupe na agrarne odnose, nisu mogli poput mostarske grupe biti blisko vezani s muslimanskim begovima i raditi na zajedničkoj suradnji, dok se ne riješi agrarno pitanje *Otadžbina* ostaje politički vezana za seljaštvo.⁴²⁹ Politički trokut prijetio je raskolu srpskog društva, ali političkim dogovorom nastaje *Sarajevska rezolucija* 11./12. svibnja 1907. godine u kojoj su ustanovljeni zajednički ciljevi i prevladane političke razlike.⁴³⁰ Dogovor je utjecao na sve grupe koji su prilagodili ciljeve prema rezoluciji, *Otadžbina* je prilagodila stavove o agrarnoj reformi, u duhu sloge s Muslimanima žele pokrenuti borbu protiv zajedničke muke.⁴³¹ Kroz rezoluciju žele uvesti demokratsku osnovu za odluke unutar srpske politike, kako bi se izbjegle programske razlike *Naroda*, *Srpske riječi* i *Otadžbine*, formira se Privremeni odbor za *Srpsku narodnu organizaciju*.⁴³² Kosta Kujundžić, vodeća ličnost mostarskih intelektualca predvodi osnivanje nove stranke, što će i ostvariti nakon pregovora s Zajedničkim ministrom Burianom.⁴³³

Na Mitrovdanskoj skupštini u 10-14. studenog 1907. godine formirana je *Srpska narodna organizacija (SNO)*. Načelo stranke je predstavljeno još kroz rezoluciju, glavna točka je jednakopravnost građana i pravo na samoopredjeljenje. Bosnu i Hercegovinu smatraju sastavnim dijelom Osmanskog Carstva, što je i glavni politički cilj, ostvariti autonomnu upravu uz narodno predstavništvo koje bi vršilo kontrolu.⁴³⁴ Agrarnom pitanju daju novu percepciju, osim ekonomske i socijalne, dat je i politički karakter, gdje rješenje agrarnih odnosa ne smije narušiti staleške odnose, prije svega odnos između muslimanskih zemljoposjednika i pravoslavnih kmetova, od

---

⁴²⁸ Skarić, Nuri-Hadžić, Stojanović, *Босна и Херцеговина*, 112

⁴²⁹ Skarić, Nuri-Hadžić, Stojanović, *Босна и Херцеговина*, 111

⁴³⁰ *Hrvatski dnevnik*, II, 123., 01. VI 1907.

⁴³¹ *Otadžbina*, I, 1., 15. VI 1907.

⁴³² *Otadžbina*, I, 2., 22. VI 1907.

⁴³³ *Otadžbina*, I, 7., 27. VI 1907.

⁴³⁴ *Otadžbina*, I, 22., 09. XI 1907.

čega ovise nacionalni interesi.⁴³⁵ U reformi državnog i društvenog života, Bosna i Hercegovina se smatra srpskom zemljom, dok jezik koji se koristi u unutrašnjem i vanjskom poslovanju mora biti srpski.⁴³⁶ Muslimanska inteligencija, nakon jasnog političkog određenja srpske elite, protivi se suradnji muslimanskih "narodnjaka", promjena i prilagodba smjera srpske agrarne politike je samo prividna. Petar Kočić je još u listu *Dan* s Dimitrijevićem iskazivao neprijateljstvo prema begovima, srpski javni diskurs je još uvijek zadržao narativ borbe protiv Turaka, dok se politički približavaju Carigradu i kalifi pozivajući se na sultanov suverenitet.⁴³⁷ *Bošnjak* smatra kako je srpska misao je u ovim zemljama ostvarenje srpske države, što u vrijeme promoviranja suradnje, list *Narod* kroz članak "Vidovdan" to i dokazuje. Političku grupu koja je djelovala van *SNO*, predvodi sarajevski ljekar dr. Lazar Dimitrijević, proaustrijski orijentiran, okupljena oko lista *Dan* bila je jedina politička struja bliska vlastima. Dimitrijević je okupio sarajevske seljake kojima je nudio oslobađanje kmetovskog statusa kroz dogovor s vlastima, ali njegova *Srpska narodna samostalna stranka*, koju formira 1907. godine neće dobiti veću narodnu podršku.⁴³⁸

Razvoj srpskog političkog tijela, pokazao je sposobnost prevladavanja suprotnosti, zarad većeg cilja. Primjerna je promjena percepcije odnosa prema muslimanskim zemljoposjednicima, kako bi stekli dovoljnu narodnu podršku i mogli se suprotstaviti vladi. Protivili su se suradnji s vlastima, jer ta suradnja bi ih postavila na suprotnu stranu šire srpske javnost.⁴³⁹ Politička elita je previše ovisna o Srbiji, pokazat će nemoć nakon aneksije, gdje ne poduzimaju nikakvo političko djelovanje niti akciju, samo se povlače sa scene dok ne dođe do europskog rješenja. Ekonomska moć sarajevske grupe im je osiguravala i nakon okončanja vjersko-prosvjetnog pokreta dominantnu poziciju u srpskom nacionalnom pokretu. Međutim, mlađa inteligencija sa svojim radikalnim stavovima, mijenja i širi percepciju, pogotovo ističu problem seljaka čiji status postaje glavno pitanje novoformiranoj organizaciji.

---

⁴³⁵ *Otađbina*, I, 22., 09. XI 1907.

⁴³⁶ Skarić, Nuri-Hadžić, Stojanović, *Bosna u Hercegovina*, 116

⁴³⁷ *Bošnjak*, XVII, 7., 14. II 1907.

⁴³⁸ Imamović, *Pravni položaj*, 155

⁴³⁹ *Bosanska vila*, II, 3., 01. II 1887. *Bosanska vila* odgovara listu *Prosvjeta*

5.4. Hrvatska nacionalna politika i priprema za aneksiju

Katolički element, pored uvođenja nove crkvene hijerarhije i pritiska na hrvatski nacionalni pokret, ostaje vjeran Monarhiji. Katolička društva ispočetka nisu smatrana toliko opasnim za austrougarsku vlast, dok nisu promovirali hrvatsko ime i pokazali intenciju ujedinjenja hrvatskih država.⁴⁴⁰ Katolička crkva jača pod vodstvom Josipa Stadlera, koji osim ekonomskog jačanja zajednice, iskorištava liberalizaciju uprave prema nacionalnim pokretima i usmjerava djelovanje prema politici. Stadlerov utjecaj u narodu je porastao, slučajevi prozelitizma nisu narušili poziciju vjerskog uzora, dok Monarhija pokušava ograničiti njegovo djelovanje, nadbiskup je čak upozoren od cara i carske kancelarije zbog istupa protiv Ugarske u svehrvatskom duhu.⁴⁴¹ Uključenje vrhovnog svećenstva u politiku i promocija hrvatskog identiteta pod katoličkom crkvom, suprotstavit će se građanskoj političkoj struji, instalacija hrvatske zastave 3. lipnja 1900. godine i svečanost hrvatskog pjevačkog društva Trebević, početak je političkog razilaženja. Ipak, koliko je taj događaj bitan zbog sukoba klerikalne i građanske skupine, pokazao je jedinstveno nacionalno djelovanje bosanske i hercegovačke struje. Osnivanje *Hrvatskog kulturnog društva Napredak* 19. studenog 1905. godine nastavak je suradnje, kada dolazi do fuzije mostarskog i sarajevskog kulturnog društva.⁴⁴² Ujedinjenjem društava, uspostavljeni su temelji za političko formiranje, te centar hrvatske politike postaje Sarajevo. *Napredak* ima za cilj stipendiranje đaka, osiguranje prosvjetnih institucija, kako bi podigao intelektualno i materijalno bosanskohercegovačke katolike i ujedno radili na razvoju hrvatske ideje.⁴⁴³ Društva su najvažniji čimbenici koji rad na okupljanju i pomaganju, te nacionalnoj i političkoj promociji, njihov značaj pokazuje i što političari zauzimaju ključne pozicije unutar društva.⁴⁴⁴ Kada je riječ o narodnoj podršci, klerikalci zbog radikalnije

---

⁴⁴⁰ Pejanović Đorđe, *Културно-просветна, хумана и социјална друштва у Босни и Херцеговини за време аустријске владавине*, Bosanska pošta, Sarajevo, 1930., 25

⁴⁴¹ Imamović, *Pravni položaj*, 103.

⁴⁴² 19. studenog 1905. godine osnovan Napredak, društvo nastaje spajanjem dva društva koja su služila za pomaganje đacima. Matić Zdravko, Frano Stojić, *Djelovanje hrvatskog kulturnog društva Napredak na području Dalmacije (1925. - 1949.)*, Hrvatsko vojno učilište "Dr. Franjo Tuđman", Zagreb, 2017., 468

⁴⁴³ Pejanović, *Културно-просветна.*, 32

⁴⁴⁴ Na čelo Hrvatskog pjevačkog društva Trebević biti izabran advokat i predsjednik Hrvatske narodne zajednice Nikola Mandić. *Sarajevski list*, XXX, 56., 12. V 1907.

politike prema muslimanima i pravoslavicima, ali i kratkog boravka u Bosni i Hercegovini nisu osigurali veću podršku u odnosu na franjevce i novu građansku struju, koja ima i znatnu podršku društava iz Hrvatske, a koji su još uvijek bitan faktor društveno-političkih odnosa.⁴⁴⁵ Uključenje muslimana u hrvatski nacionalni pokret je jedno od pitanja oko kojeg su se sukobile klerikalna i građanska struja, obje struje žele uključiti muslimane u nacionalni, međutim razlikuje se pristup, dok klerikalci žele kroz prozelitizam, građanska struja pristupa liberalno i ističe nacionalno ispred religijskog identiteta. Stadler, bez veće podrške, prepušta građanskoj struji političko organiziranje, kako ne bi došlo do raskola hrvatskog nacionalnog pokreta. Približavanje muslimana hrvatskoj nacionalnoj ideji se neće svidjeti vođama vakufsko-mearifskog pokreta, ali ni dijelu muslimanske elite, *Bošnjak* ističe kako muslimansko hrvatstvo u Bosni i Hercegovini je produkt propagande listova, ne postoji prava podrška u narodu.⁴⁴⁶

Mostar, kao nositelj nacionalnog pokreta u vrijeme Kallaya gubi na snazi, nova hrvatska inteligencija više gravitira prema Sarajevu, gdje se nalazi i centar klerikalaca, čiji je produkt i list *Hrvatski dnevnik*, promotor hrvatske političke ideje. U uvodnom programu lista prezentirani su osnovni postulati za njegovanje i širenje hrvatske svijesti, iako je vezan za klerikalce list se ne bavi vjerskim pitanjima, osim slučajeva napada na katoličku vjeru pošto su Hrvati u velikoj većini katolici.⁴⁴⁷ *Dnevnik* ne nudi percepciju jedino klerikalaca, nego cjelokupne hrvatske političke elite. Agrarno pitanje, koje sigurno treba biti u vrhu političkog interesa, nije mu posvećena pažnja puna pažnja, jer ne žele nuditi rješenje van vlade, što ne ide na ruku kmetovima tako je njihovo pitanje u sjeni nacionalnog.⁴⁴⁸ *Dnevnik* prenosi izjavu ministra Buriana kako su agrarni odnosi zapravo sredstvo agitacije protiv uprave, samo agrarno pitanje je riješeno već u početnim godinama nakon okupacije.⁴⁴⁹ Percepcija klerikalaca prema muslimanima se mijenja kako se stvara novi neprijatelj hrvatskom nacionalnom pokretu, *Hrvatski Dnevnik* je koncentriran u nadmetanju sa *Srpskom riječi* i srpskom politikom, zbog čega promoviraju liberalniji stav prema muslimanima, posebnu brigu su posvetili zaštiti zemljoposjednika, ističu kako su muslimanska dobra ugrožena srpskom

---

⁴⁴⁵ „..pozovu ne samo sva pjevačka društva iz Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Kraljske itd., kao i ona koja su pod hrvatskim imenom zasnovana u našoj domovini, nego i svakoga, ko hrvatski osjeća ”da se već jednom svak na svoje oči, uvjeri, koliko je hrvatstvo napredovalo u našoj domovini.” *Bošnjak*, X, 23., 7. VI 1900.

⁴⁴⁶ *Bošnjak*, X, 23., 7. VI 1900.

⁴⁴⁷ *Hrvatski dnevnik*, I, 1., 02. I 1906.

⁴⁴⁸ *Hrvatski dnevnik*, I, 3., 04. I 1906.

⁴⁴⁹ *Hrvatski dnevnik*, I, 158., 12. VII 1906.

politikom, kojoj je jedini cilj iskorijeniti "Turke".⁴⁵⁰ *Dnevnik se* približava inteligenciji, vidljivo i kroz podršku *Beharu*, pogotovo zajednički nastup protiv "bosansko-hercegovačke omladine", koja organizira skupštinu za reviziju Berlinskog kongresa, a zapravo je predstavnik pravoslavne omladine.⁴⁵¹ Narativ o povlaštenom katoličkom stanovništvu unutar Monarhije primjetan kod političke elite pravoslavaca i muslimana, koji su kroz svoje pokrete izgradili zajedničku negativnu percepciju prema katolicima. Nacrt ugovora suradnje muslimana i pravoslavaca isključivao je katoličku političku elitu iz svojih planova, koji su remetili konačan cilj, samoupravu pod vrhovnom vlasti sultana.⁴⁵² Nacrt je predviđao zabranu političkog djelovanja doseljenicima, te uklanjanje novih crkvenih redova i doseljenog svećenstva, problem nastaje, kada srpsko-muslimanska koalicija u sarajevskom gradskom zastupništvu zabrani kandidaturu doseljenicima iz Monarhije.⁴⁵³ Zemaljska vlada će reagirati i raspustiti gradska zastupništva, pred aneksiju će pomoći na formiranju muslimansko-hrvatskog političkog bloka koji će u sarajevskom gradskom zastupništvu preuzeti vlast.

Građanska struja se približila muslimanskoj inteligenciji, predsjednik *Muslimanske napredne stranke* Adem-aga Mešić je zapravo primjer Hrvata muslimana, koji pomaže prije svega muslimanima, a također i hrvatstvu.⁴⁵⁴ Hrvatska politika je pristala uz mišljenje muslimanske inteligencije kako autonomija Bosne, uz osmanski suverenitet je ideja u koju ni Carstvo ne vjeruje. Postavljanjem kršćanskog guvernera autonomija bi bila nominalna, dok bi državu kontrolirala Srbija.⁴⁵⁵ Ovakav politički pritisak na hrvatski pokret, sredinom 1906. godine stvorit će ideju za formiranje gospodarske, prosvjetne i političke organizacije Hrvata u Bosni i Hercegovini, kako je to zamislio dr. Ivo Pilar, tuzlanski advokat. Na skupštini pjevačkog društva *Vlašić* postavljeni su temelji za organizaciju, dok je ime odredio urednik *Osvita* Đuro Džamonja, *Hrvatska narodna zajednica (HNZ)*.⁴⁵⁶ Iako klerikalci neće biti u odboru, podržat će *HNZ* vjerujući kako stranka slijedi klerikalne ideje, jer više narodnih organizacija kod katolika je nedopustivo, potrebno je jedinstvo kako bi se ostvario konačni cilj ujedinjenje s Hrvatskom. Nova politička organizacija je

---

⁴⁵⁰ *Hrvatski dnevnik*, I, 173., 31. VII 1906.

Hrvatski dnevnik, I 176., 03. VIII 1906.

⁴⁵¹ *Hrvatski dnevnik*, I, 178., 06. VIII 1906.

⁴⁵² Đaković, *Političke organizacije*, 238

⁴⁵³ *Ibidem*, 238

⁴⁵⁴ *Hrvatski dnevnik*, I, 152., 05. VII 1906.

⁴⁵⁵ *Hrvatski dnevnik*, I, 225., 02. X 1906.

⁴⁵⁶ *Hrvatski dnevnik*, I, 194., 25. VII 1906.

započela integracijski proces koji obuhvata sve hrvatske političke struje.⁴⁵⁷ Jedna organizacija ostala bi imuna na političke sukobe u Hrvatskoj, koji su pokušali promijeniti političke odnose i unutar Bosne i Hercegovine. *HNZ* izražava simpatije prema useljenim katolicima, ali se drže načela "Hrvati koji ne priznaju hrvatstvo u Bosni i Hercegovini su neprijatelji hrvatskog naroda".⁴⁵⁸

Programska načela stranke je odbor izradio kroz formu punktacija, koji predstavlja katoličku percepciju društvenih promjena, Bosnu i Hercegovinu vide kao državnopravnu hrvatsku zemlju u okviru Austro-Ugarske kako bi se konačno ujedinili s Hrvatskom.⁴⁵⁹ Muslimane se smatralo za neprijeporne Hrvate, uz podršku separatnog organiziranja muslimane, jer je muslimanska vjera spojena s mnogim socijalnim uredbama, zbog čega je potrebna posebna organizacija kako bi štitili svoje interese, ali se nadaju sporazumnoj suradnji između stranka.⁴⁶⁰ Stranka je nominalno utemeljena na katoličkim principima kako bi zadovoljili klerikalce, ali franjevci odbijaju miješanje konfesionalnih principa u nacionalnoj organizaciji, kako bi ostavili priliku i drugim konfesijama za priključenje. *HNZ* je prihvatio političke odluke vlade o agrarnim odnosima, smatraju kako je zemlja legalno vlasništvo muslimanskih posjednika, katolički kmetovima je potrebno pružiti ekonomsku podršku kako bi postali slobodni seljaci i nadoknadili odricanje hrvatske politike o agrarnom pitanju.⁴⁶¹

Ova suradnja i podrška klerikalnih listova ne traje dugo, nakon aneksije Stadler osjeća priliku za preuzimanje kormila hrvatske stranke, koja je za to vrijeme prilagodila program nadbiskupu i prije svega se orijentirala na katolike. Stadler gubi mogućnost za preuzimanjem *Hrvatske narodne zajednice*, bez dodatne podrške austrijskih klerikalaca kreće u samostalno djelovanje i formiranje *Hrvatske katoličke udruge*. Hrvatska građanska elita je bila striktna u svojoj namjeri za ujedinjenje s Hrvatskom, čak su odbili novi kurs u Hrvatskoj. Pojavom nove političke opcije sa prijestolonasljednikom Franjom Ferdinandom, koji je pridobio čelništvo stranke, ideja o

---

⁴⁵⁷ Đaković, *Političke organizacije*, 230

⁴⁵⁸ *Ibidem*, 238

⁴⁵⁹ Imamović, *Pravni položaj*, 166

⁴⁶⁰ Na skupštini u Sarajevu, na poziv predsjednika stranke dr. Nikole Mandića uspostavljena *Hrvatska narodna zajednica* za grad Sarajevo, čime će započeti organiziranje po okruzima, 21. veljače 1908., saziva se konstituirajuća sjednica nakon čega stranka počinje s radom. *Hrvatski dnevnik*, III, 16., 21. II 1908.

⁴⁶¹ Đaković, *Političke organizacije*, 231

ujedinjenju se ostavlja po strani. Hrvatska politika je pokazala nemoć u ostvarenju ideoloških ciljeva, neuspješno pripajanje muslimana u nacionalni pokret, iako su djelomično vezani s muslimanskom inteligencijom, zbog čega kreiraju novi politički put. Suprotno politici koja se vodi u Hrvatskoj, približavanje austrijskim političkim krugovima, održavao je nadu nakon aneksije u bolju poziciju s koje se može ostvariti ujedinjenje s Hrvatskom. Percepcija prema upravi se i pored turbulencija ne mijenja, katolička monarhija je bolje rješenje od prijedloga koji predlažu srpski i muslimanski političari.

6. Aneksija Bosne i Hercegovine, percepcija nacionalnih odnosa

Nerazjašnjen državnopravni status Bosne i Hercegovine, Monarhija je riješila aneksijom okupiranog područja. Poslije ustanka 1882. godine se otvorilo pitanje aneksije, Austro-Ugarska je imenovanjem Benjamina Kallaya i njegovom apsolutističkom upravom je prije aneksije željela učvrstiti vlast, smatrali su kako stanovništvo još uvijek nije doseglo političku spremnost za ovakav potez. Postavljanje barona Aloisa von Aehrenthala na poziciju ministra vanjskih poslova i njegova suradnja s Izvoljskim, ministrom vanjskih poslova Rusije, kreiraju planove ekspanzije na jugoistočnu Europu, gdje bi došlo do podjele područja Osmanskog Carstva.⁴⁶² Ustav u Osmanskom Carstvu donosi i konstituiranje parlamenta, tako stanovništvo Bosne i Hercegovine ostaje bez političkih prava u oba carstva. Ukoliko sve države u okruženju imaju državne ili autonomne parlamente, nakon proklamacije ustava u Carstvu, bilo je jasno kako je i u Bosni i Hercegovini vrijeme za isto.⁴⁶³ Formiranje političkih stranaka jasan je pokazatelj spremnosti stanovništva za narodno predstavništvo. Austro-Ugarska želi osigurati podršku sve tri konfesije, ipak različit je pristup austrijske i ugarske politike u ostvarenju podrške. Austrijanci pregovaraju s muslimanskom i srpskom oporbom, za pregovore je zadužen sarajevski odvjetnik Berthold Krassa, sa kreiranom percepcijom vjernosti katoličkog elementa žele prije svega osigurati podršku koju oporba ima. Tajna misija dr. Krassa nije uspjela, ali je prouzročila nezadovoljstvo ministra Buriana i ugarskog premijera Wekerlea, koji se protive austrijskim rušenjem ugarskog povijesnog prava na Bosnu i Hercegovinu. Ministar Burian pristupa prije svega dr. Nikoli Mandiću i dr. Lazaru Dimitrijeviću, kao predstavnicima stranaka bliskih vlastima, te ih predstavlja kao istinske narodne vođe.⁴⁶⁴

Kada je riječ o percepciji društvene jednakosti u vremenu aneksije, europsku političku scenu ostavljamo po strani važan je odnos unutar Bosne i Hercegovine, te unutrašnje političke okolnosti postaju važan razloga aneksije. Politički pritisak na sva tri nacionalna pokreta nije se mogao

---

⁴⁶² Rusija je željela zauzeti moreuze na Crnom moru, dok je Austro-Ugarska željela konačno anektirati Bosnu i Hercegovinu, ali i napraviti podjelu Bugarske i Srbije kako bi osigurala Monarhiju na južnim granicama. Mladoturska revolucija u Osmanskom Carstvu donijet će novi ustav, nakon čega započinje period Drugog mešrutijeta, što će nagnati Monarhiju da ubrza proglašenje aneksije. Imamović, *Pravni položaj*, 183

⁴⁶³ *Hrvatski dnevnik*, III, 174., 4.VIII 1908.

⁴⁶⁴ Imamović, *Pravni položaj*, 187

kontrolirati apsolutističkom upravom.⁴⁶⁵ Sve veća agitacija Srbije na prostor Bosne i Hercegovine, stvara vlastima strah o kreiranju veće slavenske države na granicama Monarhije, otvorena nacionalna propaganda podiže tenzije kod stanovništva, koji se ponekad pretvara i u fizički sukob.⁴⁶⁶ Politički sukobi nastaju nakon osnivanja *Hrvatskog dnevnika*, koji je stvoren kao protuteža srpskoj propagandi. Već po osnivanju novog lista, konkurentna *Srpska riječ* piše protiv novog hrvatskog kursa pod Stadlerom, ipak ostavlja mogućnost suradnje s "naprednim" Hrvatima, dok u isto vrijeme se protivi širenju hrvatske nacije.⁴⁶⁷ Sistematska propaganda protuhrvatska i protusrpska u javnom diskursu Bosne i Hercegovine spriječiti će bilo kakvu suradnju. *Hrvatski dnevnik*, još 1906. godine propagirao aneksiju, jedino aneksijom se može spriječiti ujedinjenje sa Srbijom i proširiti političke slobode kroz ustav kojeg bi kontrolirao narod.⁴⁶⁸ Dominantna politika u hrvatskom tijelu je narušavala srpsku narodnu politiku, pisanje *Dnevnika* je slika veliko hrvatske politike, koja ima zaleđe u *Gross-Oesterrich* čiji planovi žele se suprotstaviti ne samo bosanskohercegovačkoj opoziciji, nego i hrvatsko-srpskoj suradnji u Hrvatskoj.⁴⁶⁹ Društveni i politički događaji su po automatizmu suprotno komentirani, najbolji pokazatelj je smrt fra Grge Martića, kako se u javnom diskursu razlikuju percepcije jednog događaja, uz kulturno-društveni prikaz osobe, koncentracija je prije svega na nacionalno djelovanje.⁴⁷⁰ Bespoštedno pisanje *Hrvatskog dnevnika* i *Srpske riječi* eskaliralo je sukobom, kada pristalice *Srpske riječi* organiziraju protest i napadaju dva *Dnevnikova* suradnika, kako *Musavat* piše "da ih nauče pameti", na što pristalice *Dnevnika* odgovaraju i formiraju "odbor Hrvata za samoobranu".⁴⁷¹ Sukobi su narušili

---

⁴⁶⁵ *Ibidem*, 183.

⁴⁶⁶ Napad na groblje sv. Ane u Banja Luci, *Hrvatski dnevnik*, I, 173., 31. VII 1906.
Članak o prijetnjama Hrvatskom dnevniku, *Hrvatski dnevnik*, I, 181. 9. VIII 1906.

⁴⁶⁷ Gross Mirjana, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878 do 1914.*, Historijski zbornik XIX – XX, Sarajevo, 1966.- 1967., 23

Srpska riječ, II, 1., 1. (14.) I 1906.

Srpska riječ, II, 2., 3. (16.) I 1906.

Srpska riječ, II, 3., 4. (17) I 1906.

*Urednik lista *Srpska riječ* Stijepo Kobasica u tom periodu bio Srbin Katolik iz Dubrovnika, taj princip Srba katolika žele proširiti na prostor Bosne i Hercegovine

⁴⁶⁸ *Hrvatski dnevnik*, I, 218. 24. IX 1906.

⁴⁶⁹ *Srpska riječ*, II, 3., 4. (17.) I 1906.

⁴⁷⁰ U književnom, ali i političkim listovima prostor zauzima rasprava o nacionalnom identitetu Martića.

Bosanska vila, XX, 17., 15 IX 1905.

Srpska riječ, I, 5. (18.) X 1905.

Srpska riječ, I, 26. X (8. XI) 1905.

odnos koalicije u Hrvatskoj, politika novog kursa će optuživati Stadlera za sukobe, tako list *Obzor* krivca vidi u *Hrvatskom* dnevniku.⁴⁷² *Srpska riječ* proteste percipira kao zajedničku reakciju građana na propagandu koju širi Stadler. Podršku *Dnevniku* daje *Bošnjak* koji negira *Srpsku riječ* vjerujući kako muslimani ne zauzimaju stranu u ovim dešavanjima, u protestima su sudjelovali samo pojedinci.⁴⁷³ Vladina percepcija sukoba i odnosa postavljena je kroz dominantnu poziciju, obje strane su zaslužne za sukob i nered, te su protjerani urednik *Srpske riječi* Stijepo Kobasica i *Hrvatskog Dnevnika* Cherubin Ševgić.⁴⁷⁴ Ovo neće biti izolirani slučaj nacionalnih nereda, još je 1907. godine u Prijedoru skupina Srba napala je priredbu hrvatskog društva *Napredak*, gdje su željeli spriječiti vješanje nacionalne zastave i održavanje priredbe što dovodi i do smrtnih slučajeva.⁴⁷⁵

U vrijeme dok se još raspravljala mogućnost aneksije i formiranje bosanskohercegovačkog sabora, sredinom kolovoza 1908. godine na Zajedničkoj ministarskoj sjednici, radile su se pripreme za preuređenje uprave, općinama se osigurava veća autonomija, te se radi na zastupništvu najnižeg nivoa uprave u svrhu pripreme za zemaljski sabor.⁴⁷⁶ Nikola Mandić, predsjednik *HNZ-a* postaje prijestolonasljednikov oslonac Franje Ferdinanda, kao vodeća ličnost hrvatske politike. Velikoaustrijska politika želi suradnju između Muslimana i Hrvata, u želji za preuređenjem Bosne i Hercegovine, iako je Ferdinand pripadao klerikalnoj struji odmiče se od Stadler koji zbog ranijeg djelovanja nije mogao osigurati zajednički nastup.⁴⁷⁷ Percipiraju srpsku političku elitu nemogućom za suradnju, dok su Hrvati i dio muslimanske inteligencije već podržavali austrougarski politički smjer. Kada hrvatska politička elita dolazi pod nadzor Ferdinanda,

---

⁴⁷¹ *Sarajevski list*, XXIX, 127., 28. X 1906.

Hrvatski dnevnik, I, 246., 26. X 1906.

Musavat, I, 3., 30. X 1906.

⁴⁷² *Musavat*, I, 9., 11. XII 1906.

⁴⁷³ *Bošnjak* opisuje krivca riječima, "nama se čini da bi najbolje bilo kad bi se "onaj stranac", koji je toliko puta nered i zavadu u gradu pravio – uklonio iz grada, kao što bi mu se i u ostalim gradovima dogodilo", *Bošnjak*, XVI, 44., 01. XI 1906.

⁴⁷⁴ *Bošnjak*, XVI, 47., 22. XI 1906.

⁴⁷⁵ *Sarajevski list*, XXX, 56., 12. V 1907.

Hrvatski dnevnik, II, 108., 13. V 1907.

Bošnjak, XVII, 20., 16. V 1907.

⁴⁷⁶ *Hrvatski dnevnik* III, 186., 19. VIII 1908.

⁴⁷⁷ Gross, *Hrvatska politika*, 33

promjena politike se odnosi na konačan cilj, tako Mandić poziva na opću aneksiju i na formiranje državnog sabora čime je zanemarena dugogodišnja politička želja Hrvata, ujedinjenje s Hrvatskom.⁴⁷⁸ Za to vrijeme oporba pokušava spriječiti aneksiju, koja postaje izvjesnija, *Egzekutivni odbor Muslimanske narodne organizacije* iščekuje odluku carigradskog mešihata, oko pitanja menšure, na koga je Zemaljska vlada prosljedila i prebacila odgovornost.⁴⁷⁹ Nakon aneksije, car je sankcionirao statut za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini 15. travnja 1909., dok statut stupa na snagu 1. svibnja 1909.⁴⁸⁰ Posljednja zajednička akcija do aneksije *Muslimanske narodne organizacije* i *Srpske narodne organizacije* je iznošenje zahtjeva pred Zajedničkog ministra Buriana u rujnu 1908. godine, gdje zahtijevaju donošenje ustava bez rješavanja državopravnog statusa Bosne i Hercegovine. *Bošnjak* tumači kako političke stranke izlaze van nadležnosti koje su im dodijeljene, a to je rješavanje vakufsko-mearifskih odnosa i agrarno pitanje.⁴⁸¹ Zajednička delegaciji i memorandum *MNO* i *SNO*, u kojem zahtijevaju ustav bez promjene državno-pravnog statusa, trebao je biti predstavljen u Budimpešti, u putu ih je zatekla vijest o aneksiji.⁴⁸²

Car i kralj Franjo Josip I 7. listopada 1908. godine donosi proglas o aneksiji Bosne i Hercegovine.⁴⁸³ Proglas nudi percepciju vladajućih prema stanovništvu, "*namjesto sile i zuluma*" okupaciona uprava je osigurala mir i provedbu zakona, smatraju kako narod već osjeća blagodati uprave, a povećanje obrazovanog stanovništva je pokazatelj uspjeha uprave. Dugotrajni mir, stalni razvitak stanovništva spremio je Bosnu i Hercegovinu na viši stepen političkog života i potrebno je konstituirati ustanovu koja će odgovarati prilikama i narodnim željama. Uprava će zadržati samostalnost, što implicira zadržavanje statusa *corpus separatum*, kako ne bi došlo do pripajanja nijednom dijelu dualne Monarhije. Proklamacija nudi percepciju dominantnog sistema, period okupacije predstavljen je kao samostalno djelovanje stanovništva. Predstavljena samostalnost je suprotno djelovanju uprave, jer su i vijeća naslijeđena iz osmanskog perioda gubila na važnosti,

---

⁴⁷⁸ *Hrvatski dnevnik*, III, 205., 11. IX 1908.

⁴⁷⁹ Zbog predstojeće aneksije, predložene odluke za menšuru izgubiti svoj politički značaj. U predloženom nacrtu izbora za budućeg reis-uleme, kada duhovna kurija odabere tri kandidata, car i kralj će imenovati jednog kandidata za reis-ulemu kojem će na kraju šejhul-islama izdati menšuru. *Sarajevski list*, XXXI, 118., 02. X 1908.

⁴⁸⁰ Imamović, *Pravni položaj*, 143

⁴⁸¹ *Bošnjak*, XVIII, 36., 11. IX 1908.

⁴⁸² Skarić, Nuri-Hadžić, Stojanović, *Босна и Херцеговина*, 122

⁴⁸³ *Sarajevski list*, XXXI, 120., 07. X 1908.

dok upravu je u potpunosti preuzelo činovništvo iz Monarhije. Rasprava o mogućoj podjeli ili pripajanju Austriji i Ugarskoj nestaju, jer aneksijom je zadržan raniji status, također, proglašava nudi i legitimitet aneksije, gdje je Austro-Ugarska kruna je nasljednik ugarskih zemalja, u svrhu nasljedstva primjenjuju ista prava kao i u Monarhiji. Proglas je obećao jednako pravo pred zakonom, ali i sudjelovanje pri donošenju zakona i upravi, te zaštitu vjeroispovijesti, ali i nacionalne posebnosti.

Po okupaciji vlast, činovništvo, kao i vjerski predstavnici svih konfesija pozdravljaju carsku odluku, pogotovo su se iskazala hrvatska kulturno-umjetnička društva i hrvatski politički predstavnici.⁴⁸⁴ Po proglasu aneksije, u iščekivanju konferencije velikih sila, hrvatska politička elita je već kroz odnose s velikoaustrijskim krugovima prihvatila aneksiju u ovom obliku, jedino u hrvatskom Saboru, kao i u hrvatskoj javnosti javljaju se nezadovoljni glasovi jer Bosna i Hercegovina nije priključena Trojednoj kraljevini, već anektirana kao odvojeno tijelo.⁴⁸⁵ Još u katoličkoj deputaciji koju predvodi Stadler izražena je želja za ujedinjenjem s Hrvatskom, što car odbija, želi zadržati vjersku i političku ravnopravnost.⁴⁸⁶ Delegacija *MNO* i *SNO* u Budimpešti, koju je zatekla aneksija ipak je predstavila svoje djelovanje kao volju 4/5 građana Srba pravoslavnih i muslimana, žele poništiti odredbe aneksije i samostalno odlučiti o budućem državno-pravnom statusu, te za dalje djelovanje iščekuju europsku konferenciju koja će odlučiti o sudbini Bosne i Hercegovine.⁴⁸⁷ Austro-Ugarska je proglasila aneksiju bez dozvole Velikih sila, koje je ova odluka iznenadila, prvi potez nakon proglašenja je osiguranje granica, kako bi motrili dešavanja u Srbiji i Osmanskom Carstvu i spremili se za budući rat.⁴⁸⁸ Kroz ustavne ankete, vlast pokušava pridobiti oporbene stranke, kako bi legitimirala svoje postupke, te kako bi prema Europi kreirali sliku ravnopravnosti stanovništva, iako legitimitet upravi nije bilo potreban. Oporba nije pružila jedinstvo, iako se to nije osjetilo prije aneksije, u daljim akcijama će nastupati odvojeno. Nakon proklamacije muslimanska oporba želi prije svega zaštititi svoje vjerska prava i imovinu, te spriječiti moguću pojavu novog iseljavanja muslimana.⁴⁸⁹ Muslimanska percepcija aneksije nije jedinstvena, predstavnici "narodnjaka" žele istaknuti svoju političku dominaciju, odbijaju

---

⁴⁸⁴ *Sarajevski list*, XXXI, 121., 9. X 1908.

⁴⁸⁵ *Hrvatski dnevnik*, III 228., 07. X 1908.

⁴⁸⁶ *Hrvatski dnevnik*, III, 273, 27. XI 1908.

⁴⁸⁷ Skarić, Nuri-Hadžić, Stojanović, *Bosna u Hercegovina*, 123.

⁴⁸⁸ *Sarajevski list*, XXXI, 122., 11. X 1908.

⁴⁸⁹ Jahić Adnan, *Bošnjaci i aneksija Bosne i Hercegovine*, The Shared History - Nations, States and Diasporas of the Former Yugoslavia, Sremska Kamenica, 2010., 35

prihvatiti izjave političke elite koja ne predstavlja *MNO*, kao legitimne predstavnike muslimana. Muslimanska provladina deputacija sa gradonačelnikom Esadom ef. Kulovića je nastavak suradnje inteligencije s vladom, u svrhu zaštite vjerskih i agrarnih interese muslimana.⁴⁹⁰ Izraženo je nezadovoljstvo aneksijom, međutim nisu u potpunosti je odbacili, prije svega žele zaštititi svoja prava.⁴⁹¹ Suprotnu percepciju nude vođe *Muslimanske napredne stranke*, koji uzrok aneksije pronalaze u mladoturskom djelovanju, ali i u srpskoj agresivnoj vanjskoj politici, čime žele umanjiti nezadovoljstvo prema Monarhiji i stvoriti priliku za stjecanje bolje političke pozicije u novim okolnostima.⁴⁹² Alibeg Firdus, pokušava preko sultana i mladoturskog komiteta poništiti odluke Monarhije, djelovanje se ograničilo na iščekivanje europske konferencije, koja će vratiti staro stanje stvari, ipak odluka o nagodbi između Austro-Ugarske i Osmanskog Carstva je srušila sve nade. Pokušali su javnim djelovanjem održati tenzije, najavljujući vojni sukob između Austrije i Osmanskog Carstva koju bi podržali Srbija i Crna Gora, iako ih *Musavat* forsira, već početkom 1909. godine takve izjave gube na snazi. *MNO* pored okončane aneksije i krize koja je slijedila, nastavlja s odbijanjem novog državno-pravnog statusa, tek pred utemeljenje sabora, priznat će aneksiju.

Osim prosvjedne note, koja je upućena Austro-Ugarskoj, Srbija nije mogla više učiti jer ovisi od pomoći Rusije, što utječe i na politiku koju je vodila *Srpska narodna organizacija*, koja iščekuje konferenciju kako bi se poništila aneksija.⁴⁹³ Povlačenje *Srpske riječi*, označilo je priznanje aneksije, što ujedno za *Srpsku narodnu organizaciju* označava i promjenu kursa politike, prilagodba novim uvjetima.⁴⁹⁴ Srpska politika nakon aneksije nije bila u potpunosti jedinstvena, sarajevska politička grupa je pokazala pragmatizam i iskoristila priliku, predstaviti se glavnom snagom srpske politike. Mlađa inteligencija odbija priznati aneksiju očekujući reakciju Srbije, za to vrijeme Gligorije Jeftanović s delegacijom pristupa ministru Burianu u Beču i izražavaju lojalnost, što je pokazatelj konačnog priznanja aneksije.⁴⁹⁵ Još u danima nakon aneksije, Lazar Dimitrijević pred carem sa skupinom seljaka, predstavlja Srbe i pravoslavce Bosne i Hercegovine, uz pozdrave aneksiji iznosi želje srpskog naroda, a to je radikalno rješenje agrarnog pitanja, te želi

---

⁴⁹⁰ *Hrvatski dnevnik*, III 260., 12. X 1908.

⁴⁹¹ *Ibidem*, 36

⁴⁹² *Ibidem*, 37

⁴⁹³ *Hrvatski dnevnik*, III, 232. 10. X 1908.

Hrvatski dnevnik, III, 254, 05. XI 1908.

⁴⁹⁴ *Bošnjak*, XVII, 42., 23. X 1908.

⁴⁹⁵ Skarić, Nuri-Hadžić, Stojanović, *Босна и Херцеговина*, 127

osigurati seljacima većinu u novom saboru.⁴⁹⁶ *Bošnjak* ističe kako aneksija utječe na promjenu odnosa među dvije najjače narodne stranke, tako će srpska politika ići u smjeru *Srpske samostalne stranke* dr. Lazara Dimitrijevića i koncentrirat se na agrarno pitanje, dok će muslimanski narodnjaci zapravo slijediti *MNS* i pristati uz Monarhiju.⁴⁹⁷

Aneksija će doista utjecati na promjenu smjera srpske politike, orijentiraju se primarno na agrarne promjene, što narušava odnose s muslimanskom politikom, koja želi zaštititi svoju raniju agrarnu poziciju. *Srpska narodna organizacija*, iako prihvata aneksiju, mlađa inteligencija radikalizirat će odnos prema Monarhiji, održavajući nadu za konačno ujedinjenje sa Srbijom. Doista će doći do promjene odnosa u muslimanskom političkom bloku, pokretanje agrarnih pitanja u Saboru, neće osigurati čvrstu vezu između *Muslimanske narodne organizacije* i srpskih političara, ovisno o pitanjima traži se rješenje u suradnji s *Hrvatskom narodnom zajednicom* koja definitivno je vodeća hrvatska stranka, ograničavajući *Hrvatsku katoličku udruhu*, na Stadlerovo javno djelovanje. Hrvatska politika se veže za djelovanje prijestolonasljednika Franje Ferdinanda, koji želi ublažiti srpski nacionalizam i separatizam, što mu konačnici neće uspjeti.

---

⁴⁹⁶ *Hrvatski dnevnik*, III, 252., 03. XI 1908.

⁴⁹⁷ *Bošnjak*, XVII, 43., 30. X 1908.

Zaključak

Period od 1839. do 1908. godine pripada sultanovom suverenitetu, sve do 1878. godine on ima punu upravu nad bosanskim ejaletom kada poslije vojnog i diplomatskog poraza, Austro-Ugarska dobiva mandat za okupaciju Bosne i Hercegovine. Još dok su sultani suvereno vladali, osjetan je pritisak Velikih sila nad odlukama Porte. Osmanski sistem nakon proglašenja *Hattišerifa od Gulhane*, nije doživio procvat, a ni povratak na staro stanje stvari kako se to isprva očekivalo. Podjele stanovništva su bile duboke, pogotovo pristup osmanske uprave prema nacionalnim pokretima gdje nisu prepoznali značaj samih pokreta i posljedice koje mogu njihove akcije pokrenuti. Prvi dio osmanske uprave je rekonstrukcijski u kojem su kroz javni diskurs kronološki su predstavljene systemske promjene koje su trebale izjednačiti stanovništvo. Ujedno kroz rekonstrukciju prati se i državna percepcija odnosa prema domaćem stanovništvu, pogotovo pristup prema muslimanima i nemuslimanima. Ključni dio rada su percepcije konfesionalnih skupina, koje rekreira sliku državne efikasnosti u izjednačavanju stanovništva, kao i odnos domaćeg stanovništva prema promjenama. Podjela po nacionalno-konfesionalnoj osnovi ima temelje u osmanskome millet sistemu. Kada je riječ o razlikama između stanovništva vezanim za systemsku nejednakost, muslimani su i pored reformi zadržali privilegiju uprave, dok su se nemuslimani nadali promjenama i izjednačavanju. Dolazak Latasa i obračun s zemljoposjedničkom elitom i klasičnim sistemom, nije u potpunosti izjednačio nemuslimane s muslimanima ali je promjena sistema dodatno financijski opteretila državu. Vlast će djelovati prema financijskom i vojnom jačanju ejaleta kroz ukidanje klasičnih institucija i uvođenjem novog poreza. Kroz javni diskurs pratimo kako do sredine 19. stoljeća nije u dominirala percepcija želje za izlazak iz Osmanskog Carstva, a jedan od razloga je i u kreiranje javnog diskursa u državnoj štampariji.

Katolici nisu u potpunosti obuhvaćeni hrvatskim nacionalnim pokretom, tek nakon okupacije se širenje pokreta intenzivira. U tanzimatu je katolička elita bila razvodnjena, kroz primjer Jukića vidimo kako je prisutna ideja o integralnoj naciji, dok dio franjevac se približava Austro-Ugarskoj i hrvatskoj ideologiji, te će u vremenima krize tražiti svoju budućnost van Osmanskog Carstva. Međutim, intenzivnijim reformama, te sve jačim nacionalnim pokretima percepcija se mijenja. Opterećen sistem nije podnio unutar državni i europski pritisak za promjene, gdje onemogućeno

samostalno djelovanje sultana. Podrška velikih sila daje priliku nemuslimanima da kreiraju svoju budućnost van već osiromašenog Carstva. Posebno će pravoslavno stanovništvo dominirati u kreiranju percepcije nezadovoljnika. U jeku ekonomske krize, muslimanska percepcija prema upravi se također mijenja, dok su na početku stoljeća muslimani najviše narušavali provedbu reformi, pokušavali su zadržati klasični sistem i svoje privilegije. Kada se javlja mogućnost uklanjanja osmanske uprave, te izraženo ekonomsko propadanje Carstva, muslimani pristaju uz vlast. Sve je veće nezadovoljstvo najnižih slojeva stanovništva, pogotovo što nacionalni pokret iz Srbije sa mrežom agenata utječe na negativno raspoloženje stanovništva. Promjena muslimanske percepcije prema reformama, uvjetovana je vanjskim pristicima na upravu, pokušavaju kreirati percepciju jednakosti i boljeg stanja u Carstvo nego što je u državama koje kritikuju upravu. Najveći pritisak dolazi iz Rusije i Srbije pod čijim utjecajem su bosanskohercegovački pravoslavci, prema čijoj politici kreiraju svoju percepciju jednakosti. Nakon podizanja ustanka, počinju dominirati narativi o nasilju, što je nagovijestilo promjenu državno-pravnog statusa Bosne i Hercegovine. Javni diskurs kreiran van granica isticao je narativ o ugnjetavanju pravoslavnog stanovništva i sistemskoj neujednačenosti, što dodatno narušava mogućnost osmanskog opstanka u Bosni. Percepcija muslimana je također važna u ustanku, za ekonomske poteškoće okrivljuju najčešće vanjske faktore, ali i domaću nemuslimansku elitu koja svojim postupcima osiromašuje svoje stanovništvo. Nezadovoljstvo nemuslimana probudilo je kršćansku solidarnost u Europskim zemljama, kada status kršćana postaje važno europsko pitanje, a Osmansko Carstvo stavljeno u lošu političku poziciju.

Austro-Ugarska je ostvarila dugo očekivane planove, okupirali su Bosnu i Hercegovinu uvjereni kako će svojim sistemom iskontrolirati "*silu i zulum*". Već na prvom testu, regrutaciji zadesio ih je ustanak, zbog čega će promijeniti svoj pristup u liku Benjamina Kallaya, koji se činio savršenim kandidatom da apsolutizmom kontrolira nacionalne pokrete, svojom nacionalnom politikom pokušao ih je u potpunosti ukloniti. Austrougarski sistem je zapravo olakšao nacionalno djelovanje, gdje se nacionalna podijeljenost nadogradila konfesionalnu podjelu i od samih početaka onemogućila državni nacionalni projekt. Muslimanska i pravoslavna percepcija je u konstantna prema austrougarskom sistemu i njihovim pokušajima za izjednačavanje stanovništva, nezadovoljstvo je prije svega izraženo kroz vjersko-prosvjetne pokrete, a državno miješanje u konfesionalne institucije nije prihvaćeno. Millet sistem koji je stanovništvo zapravo podijelio i načinio ih da žive jedni pored drugih, nije uklonjen ni novim sistemom, kada državna politika

izjednačavanja stanovništva želi izbrisati nacionalne pokret, što izaziva narodno nezadovoljstvo. Autonomija, prvo kroz općine, a kasnije i za cijeli prostor Bosne i Hercegovine istaknuta je kao glavni cilj prije svega muslimanskog i pravoslavnog stanovništva, koje nadu vidi u povratku suvereniteta sultanu, koje je ostalo samo nominalno. Pored nezadovoljstva stanovništva, uprava nije mijenjala svoj cilj, a to je politički razvitak stanovništva kako bi u budućnosti proveli aneksiju i potpuno inkorporirali bosanskohercegovački prostor u Monarhiju. Pravoslavna percepcija je u potpunosti vezana za pitanja koja ističe pokret za autonomiju. Prvenstveno žele osigurati autonomiju koju su imali u Osmanskom Carstvu, gdje je pitanje nejednakosti vezano zapravo za ukidanje slobodnog djelovanje vjersko-prosvjetnih općina. Od početnih žalbi za ukidanje ranijih prava, pitanja polako dobivaju i političku konotaciju, tako od autonomije općina, otvara se pitanje autonomije Bosne i Hercegovine. U svojoj borbi će se sukobiti i s mitropolitima, koji su trebali donijeti veću podršku oporbi, ali patrijaršija neće stati na stranu pokreta. Iako nisu osigurali podršku seoskih općina, njihova percepcija je zapravo dominantna percepcija pravoslavnog stanovništva. Kao i kod pravoslavaca, muslimanski vakufsko-mearifski pokret, vođen od uleme i zemljoposjedničke elite, predstavlja većinski muslimansku percepciju društvene jednakosti. Pitanja koja pokreće muslimanski pokret oko menšure novoj vjerskoj hijerarhiji vezana je s osnovnim vjerskim pravom muslimana. Djelovanje pokreta je usmjereno prije svega na zadržavanje sultanovog suvereniteta, jer u slučaju konačne promjene državno-pravnog statusa gasi se nada za državnom autonomijom. Dio muslimanske inteligencije, neće biti naklonjen pokretu i kroz jači razvoj kulturnih institucija, njihova percepcija uprave je dominantnija u javnom diskursu, dok pokret ima masovniju podršku. Katolici dominantno pristaju uz hrvatski nacionalni pokret i pod pravaškom idejom zazivaju aneksiju i konačno ujedinjenje s Hrvatskom. Osnivanje svjetovne crkve, koja će preuzeti vjersku dominaciju i pokrenut sukob građanske i klerikalne struje, oko ključnog pitanja za hrvatski nacionalni pokret, način na koji voditi pokret je li kao nacionalni ili nacionalno-vjerski pokret, uz različit pristup prema muslimanima. Ovisnost o podršci muslimana, značio je i neefikasnost u provođenju cilja ujedinjenja s Hrvatskom. Iako, sva tri nacionalno-vjerske grupe nisu osigurali svoj konačan cilj autonomija/ujedinjenje, svoje ideje su proširili na sve slojeve stanovništva i osigurana im je podrška u narodu što pokreće liberalizaciju uprave. Liberalizacijom uprave, pogotovo nakon Kallayeve smrti, državna nacionalna politika bez dubljih temelja, nije mogla opstati u javnom životu. Na scenu stupaju tri konfesionalne grupe, koje sada postaju nacionalne sa jasnom političkom idejom i ciljem. Kroz kulturno-društveni razvoj nastaje

nova inteligencija, koja širi svoje političko djelovanje i često se suprotstavlja vlastima i zahtijeva veća prava, čak dolazi i do otvorenog promicanja uklanjanja Monarhije iz Bosne i Hercegovine. Preuzimanje vodstva nacionalnih pokreta od strane nove inteligencije, donosi kompleksnije zahtjeve prema upravi čime se mijenja i percepcija. Društvena jednakost se percipira kroz različite segmente, nije vezana samo za pokret i vjerska prava, nego raspravljaju i o političkim pitanjima, koja su vezana za državno uređenje. Formiranje političkih stranaka, širi djelovanje političke elite, koja sve više obuhvata i status najsiromašnijih slojeva, čija percepcija dolazi do izražaja, tako tek nakon formiranja stranaka možemo govoriti o cjelokupnoj percepciji društvene jednakosti, do tada je elita bila jedina moguća za obradu kroz javni diskurs. Međunarodne okolnosti, ali i poteškoće u unutrašnjoj kontroli nacionalnih pokreta, motivirat će upravu na provedbu aneksije, koja nastaje kao odgovor na cjelokupne političke promjene. Aneksija je promatrana kao konačan potez suzbijanja nemira, ali i prilika za dodatni razvoj nacionalnih grupa. Agrarno pitanje koje je i dovelo do ustanka i austrougarske uprave, nije doživjelo svoje rješenje nakon okupacije. Monarhija nije bila spremna, radikalno promijeniti sistem, čime agrarno pitanje postaje nacionalno-konfesionalno, što postavlja nacionalno pitanje važnijim od socio-ekonomskog razvoja stanovništva. Aneksija je obećala uvođenje ustava i sabora, što označava vrhunac političkog razvoja Bosne i Hercegovine pod Austro-Ugarskom upravom.

Bibliografija

1. Objavljeni izvori

Čokorilo Prokopije, Joanikije Pamučina, Staka Skenderova, *Ljetopisi, Veselin Masleša*, Sarajevo, 1976.

Mažuranić Matija, *Pogled u Bosnu ili kratak put u onu krajinu učinjen 1839-40.*, Tiskara narodnih novina, Zagreb, 1938.

Pasco Wassa, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet efendije*, Beseda, Banja Luka, 2011.

2. Bibliografije

Pejanović Đorđe, *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850 - 1941*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1961.

Tutnjević Staniša ur., *Bibliografija književnih priloga u listovima i časopisima Bosne i Hercegovine 1850 – 1918., Tom I – IV*, Institut za književnost, Sarajevo, 1991.

3. Listovi

Behar, 1900. I; 1903. III

Bosna, 1866. I; 1867. II; 1869. IV; 1870. V; 1875. X; 1877. XII

Bosanska vila, 1886. I; 1887. II; 1890. V ; 1891. VI; 1892. VII, 1896. XI; 1898. XIII; 1900. XV; 1902. XVII; 1905. XX

Bosanski prijatelj, Svezak I, Zagreb, 1850.

Bosanski prijatelj, Svezak II, Zagreb, 1851.

Bosanski prijatelj, Svezak III, Zagreb, 1861.

Bosanski vjestnik, 1866. I; 1867. II

Bosansko-hercegovačke novine, 1878. I; 1879. II.;1880. III; 1881. IV

Bošnjak, 1891. I; 189. IX; 1900. X; 1901. XI; 1906. XVI; 1907. XVII; 1908. XVIII

Hrvatski dnevnik, 1906. I; 1907. II; 1908. III

Musavat, 1906. I; 1907. II; 1908. III

Novi Behar, 1933/1934. VII

Osvit, 1898. I; 1899. II; 1900. III

Otadžbina, 1907. I

Sarajevski cvjetnik 1868. I; 1869. II; 1870. III; 1871. III

Sarajevski list, 1881. V; 1882. VI; 1883. VII; 1902. XXV; 1904. XXVII; 1905. XXVIII; 1906. XXIX; 1907. XXX; 1908. XXXI

Srpska riječ, 1905. I; 1906. II; 1907. III

4. Knjige

Aličić, Ahmed, *Pokret za autonomiju od 1831. do 1832. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1996.

Aličić, Ahmed, *Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1983.

Đaković Luka, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih Hrvata*, Globus, Zagreb, 1985.

Čaušević Dženana, *Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine: dokumenti sa komentarima*, Magistrat, Sarajevo, 2005.

Ekmečić Milorad, *Ustanak u Bosni 1875 - 1878.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1960.

Davison Roderic H., *Reform in the Ottoman empire 1856. - 1876.*, Princenton University Press, Princenton, 1963.

Hadžibegović Ilijas, *Postanak radničke klase u Bosne i Hercegovine i njen razvoj do 1914.*, Svjetlost, Sarajevo, 1980.

Grandits Hannes, *Multikonfesionalna Hercegovina: Vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu*, Institut za istoriju, 2014.

Imamović Mustafa, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1997.

Jelavich Barbara, *History of the Balkans: Eighteenth and Nineteenth Centuries Vol. 1*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983.

Jelavich Barbara, *History of the Balkans: Twentieth Century Vol 2*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983.

Jelavich Barbara, *The Ottoman Empire, The Great Powers and the Straits Question 1870 – 1877.*, Indiana University Press, Bloomington, 1973.

Juzbašić Dževad, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom saboru i Jezičko pitanje (1910. - 1914.)*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1999.

Kapidžić Hamdija, *Hercegovački ustanak 1882.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973.

Karčić Fikret, *Studije o šerijatskom pravu i institucijama*, El-Kalem, Sarajevo, 2011.

Kraljačić Tomislav, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882. - 1903.)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987.

Kreševljaković Hamdija, Avdo Sućeska ur., *Izabrana djela, knjiga IV*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991.

Kruševac Todor, *Bosanskohercegovački listovi u XIX veku*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978.

Madžar Božo, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982.

Madžar Božo, *Просвјета српско просвјетно и културно друштво 1902. - 1949.*, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Banja Luka, 2001.

Muvekit Hadžiuseinović Salih Sidki, *Povijest Bosne 2*, El-Kalem, Sarajevo, 1999.

Pejanović Đorđe, *Kulturno-prosvjetna, humana i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vreme austrijske vladavine*, Bosanska pošta, Sarajevo, 1930.

Popović Vasilj, *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul-Medžida 1839. - 1861.*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1949.

Radušić Edin, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. Godine – Od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2013.

Radušić Edin, *Bosnian Horrors*, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2019.

Radušić Edin, *Dvije Bosne, britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa*, Filozofski fakultet Sarajevo, Sarajevo, 2020.

Skarić Vladislav, Osman Nuri-Hadžić, Nikola Stojanović, *Bosna u Hercegovina pod Austro-Ugarskom upravom*, Geca Kon A. D., Beograd, 1938.

Slipčević Fuad, ur., *Буне и устанци у Босни и Херцеговини у ХИХ веку*, Vojnoistorijski institut JNA, Beograd 1952.

Šehić Nusret, *Autonomni pokret Muslimana*, Svjetlost, Sarajevo, 1980.

Todorova Marija, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1999.

5. Članci

Bečić Mehmed, *Osmansko tanzimatsko pravo i austrougarski pravni poredak u Bosni i Hercegovini*, Anali Pravnog fakulteta u Zenici, Zenica, 2013.

Bečić Mehmed, *Austrougarska reforma pravosuđa i građanskog postupka u Bosni i Hercegovini*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 2015.

Ekmečić Milorad, *Historijski značaj ustanka u Bosni i Hercegovini 1875 - 1878.*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977.

Gross Mirjana, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.*, Historijski Zbornik XIX – XX, Sarajevo, 1966.-1967.

Jahić Adnan, *Bošnjaci i aneksija Bosne i Hercegovine*, The Shared History, Nations, States and Diasporas of the Former Yugoslavia, Sremska Kamenica, 2010.

Kasumović Amila, *Djelatnost konzulata u Bosni i Hercegovini u prvim godinama austrougarske okupacije 1878. - 1881.*, Godišnjak ANUBiH, Sarajevo, 2014.

Kasumović Fahd, *Osmanska agrarna politika i nadmetanje za zemlju u jugoistočnoj Evropi*, Anali GHB, Sarajevo, 2014.

Matić Zdravko, Frano Stojić, *Djelovanje hrvatskog kulturnog društva Napredak na području Dalmacije (1925. - 1949.)*, Hrvatsko vojno učilište "Dr. Franjo Tuđman", Zagreb, 2017.

Paić-Vukić Tatjana, Ekrem Čaušević, *"Pogled u Bosnu" Matije Mažuranića kao povijesni izvor*, Prilozi za orijentalnu filologiju, Sarajevo, 2007.

Tepić Ibrahim, *O finansijskom položaju Bosne i Hercegovine u sastavu od 50-tih do 70-tih godina XIX stoljeća u svjetlu ruskih izvora*, Prilozi 37, Sarajevo, 2008.

6. Enciklopedija na internetu

Hrvatska enciklopedija, Leksikografski zavod Miroslav Krleža (<http://enciklopedija.hr>)

Encyclopaedia Britannica, (<http://britannica.com>)

Proklesis enciklopedija, (<http://proklesis.lzmk.hr>)

7. Internet izvori

The Rescript of Reform-Islahat Fermani (18. February 1856), <http://anayasa.gen.tr/reform>

Biblioteka grada Sarajeva, Digitalna biblioteka, <http://digital.bgs.ba/neretva>